

ŞAMANİZM ve ESKİ TÜRK DİNİ

Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ

ŞAMANİZM
VE
ESKİ TÜRK DİNİ

Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ

2. Baskı

Ankara - 2011

Bu kitabın tüm hakları yazarına ve yayıncısına aittir.

ISBN

978-975-267-378-6

Genel Yayın Yönetmeni

Cuma AĞCA

Grafik-Tasarım

Nihal ÖZGEN

Kapak Tasarım

Mehmet FİDANCI

Baskı & Cilt

Berikan Ofset Matbaa

Maltepe / ANKARA

Tel: (0312) 229 26 59

BERİKAN YAYINEVİ

Eti Mah. GMK. Bulvarı Bulvar Apt. No: 80/1

Maltepe / ANKARA

Tel: (0312) 232 62 18 Fax: (0312) 232 14 99

*Bu eser
Prof. Dr. Abdulkadir İNAN'ın
aziz hatırasına
ithaf olunmuştur.*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	3
A- Şaman Adı ve Şaman Yerine Kullanılan Diğer Terimler.....	19
B- Şamanizme Göre Dünyanın Yaradılışı	25
C- Kök Tengri Dinine Göre Dünyanın ve İnsanın Yaradılışı.....	33
D- Şamanizmde Tufan ve Kıyamet Geleneği	40
E- Tabiat Varlıklarına Karşı Duyulan Saygı.....	45
F- Ayinlerde Kullanılan Bazı Araçlar	57
G- Kurban ve Bununla Alakalı Gelenekler	61
H- Kamların Birtakım Özellikleri	71
I- Şamanizmde Tözler, Falcılık ve Yadacılık.....	76
İ- Kök Tengri İnancının Genel Çerçevesi	90
K- Şamanizmi Yeniden Canlandırma Teşebbüsleri.....	107
BİBLİYOGRAFYA.....	111
DİZİN	123

ÖNSÖZ

Özellikle Türkiye’de yıllardır süren bir tartışma söz konusudur. Eski Türk inancı Şamanizm mi, yoksa değil mi? Ayrıca bu inanç sistemine ne ad verileceği meselesi uzun yıllardır ilim adamlarının gündemini meşgul etmektedir. İşin esasına baktığımızda da bu durum halâ açıklığa kavuşturulmamış olduğu gibi, bundan sonra da tartışmaların süreceği ortadadır. Fakat hakikat olan bir şey varsa o da; zengin Türk kültürünün yaşayan bir organizma misali, binlerce yıldır tarihin derinliklerinden süzülerek günümüze kadar gelmesi ve mevcudiyetini sürdürmesidir.

Biz eski Türk dini ve Şamanizm hususunda çok büyük iddialarda bulunmayacağız. Ancak Şamanizm ile eski Türk itikadının kesinlikle birbirinden ayrı şeyler olduğunu göstermeye çalışacağız. Yani eski Türklerin dininin bugünkü geç Sibirya Şamanizmiyle hiçbir alâkası yoktu. Belki de bu deneme birtakım araştırmacı tarafından yeterli sayılmayabilir. Dünyada bugün Şamanizm üzerine yapılan incelemelerin bibliyografyasını bile toplasaydık, onlarca cilt olurdu. Halâ da dünyanın şurasında veya burasında, hergün bu konuda bir şeyler yazılmakta ve söylenmektedir.

Çalışmamızda her şeyden evvel Türkiye’de ve dünyada Orta Asya Şamanizmine mührünü vurmuş Anohin, Radloff, Eliade, İnan, Kafesoğlu, Tanyu gibi ilim adamlarının fikirlerinden yola çıkarak bir şeyler sunmaya özenmişsek de, bizim bu hususta esas yol göstericimiz tabî ki Türk tarihinin ve kültürünün temel kaynakları olmuştur.

Araştırmamızın ilk bölümlerini Şamanizm olarak adlandırılan dini geleneklerin muhtevası meydana getirmektedir. Buna bağlı olarak Sibirya Türkleri arasında kullanılan bazı din adamı terimleri, evrenin ve insanlığın yaratılışı, tufan ve

kıyamet inanışları, tabiat varlıklarına karşı duyulan saygı, kamların veya şamanların birtakım özellikleri, falcılık ve yadacılık gibi bazı unsurlar ele alınmıştır. Daha sonra başta Kök Türkçe metinlerden yola çıkarak eski Türk inancının genel çerçevesini çizmeye gayret ettik. Pek tabidir ki bu eski Türklerin dünyadaki her nesneye durup dururken bir kutsiyet yüklemediklerini, bunun sadece bir itikat meselesi olmadığını, sosyolojik taraflarını da ortaya çıkarmaya çalıştık.

Öyle sanıyoruz ki, bu inceleme daha sonraki yıllarda yapılacak Şamanizm ve eski Türk dini denemelerine bir yol gösterecektir.

GİRİŞ

Din; belki takip edilen kutsal yol, inanç sistemi, bir itikadın uyulması gereken kaidelerinin bütünü şeklinde tanımlanabilir. Bu mefhum etnik toplulukların ve milletlerin eski çağlarda tabiatüstü güçlere duydukları hayranlıklarla başladığı için, bizim de her şeyden önce tarihin derinliklerine giderek, Türk milletinin gelenek ve görenekleriyle birlikte, yazılı olmayan törelerini de incelememiz gerekir. Ancak böylesine geniş bir çalışma neticesinde eski Türk dininin çerçevesi belirlenebilir.

Türk tarihine şöyle bir baktığımızda, Türklerin yerlerinde fazla oturmadıkları ve pekçok coğrafyada boy gösterdikleri anlaşılır. Bununla beraber, tarihteki kavimlerin en gerisi dahi keyif için yer değiştirmez ve doğduğu toprakları ebediyen terk etmez. Böyle büyük göçlerin olması için çok zaruri şartlar gerekir. Bu yüzden Türk göçlerini incelediğimizde, genellikle açlık ve kuraklık gibi tabii felaketlerin yanı sıra, kendi aralarında ve komşu kavimlerle olan kan düşmanlıkları da onları vatanlarından ayrılmaya mecbur bırakmıştır.

Toprağın artan nüfusu besleyemez hale gelmesi, temel ekonomisi hayvancılığa dayalı bir toplumun sürüleri için gerekli otu ve suyu bol arazilerin aranması, ayrıca çevrede nüfus bakımından az olan yerlere kayma, bu göçlerin temelini oluşturmakla birlikte, Türk fütühat anlayışının gereği olarak yer değiştirmelere de rastlanıyordu. Ayrıca, Türklerin geninde bulunan bilinmeyen ufuklara doğru açılma, dünyaya yönetme, aralıksız ölüm-kalım savaşı içinde yaşama, her muvaffakiyetten sonra alınan haz gibi etkenleri de göz-ardı etmemek lazımdır. Orta

Asya'dan, Batı Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir yayılma sahasını akla getirince, Türkler özellikle iki bölgede büyük topluluklar meydana getirmiştir. Bunlardan birisi, bugün Hazar Denizi'nin doğusundaki topraklar, yani tarihteki adıyla Türkistan (Türkler Türkistan'da tarihlerinin başlangıcından beri vardılar), bir diğeri de Türkiye'dir (Türkiye Türklere umumiyetle 11. asırla beraber yurt olmaya başlamıştır). Günümüzde Türk dünyası bir ucu doğuda Büyük Okyanus'a, bir ucu batıda Atlas Okyanusu'na kadar uzanan çok geniş bir alanı çevrelemektedir¹. Böyle olunca da, Türk insanı gittiği her yere inancını beraber götürmüş ya da oralardakinden etkilenmiştir. Ama ne olursa, olsun bu itikatları kendi hamuruyla şekillendirip, izini de bırakmıştır.

Oldukça sık yer veya coğrafya değiştiren Türk milletinin gözden kaçmaması gereken bir vasfı da; farklı din çevrelerine fazlaca girmesidir. Herhalde dünyanın başka bir milletinde bunu pek göremeyiz. Elbette Türklerin dışındaki milletlerden de ilk mensup oldukları itikatlardan vazgeçmeler söz konusudur. Fakat Türklerde bunun daha çok görüldüğü inkar edilemez. Bu bir zaaf mıdır, değil midir tartışılır; ama hakikat olan Türk'ün tanıştığı her dinle çok iç-içe olmasıdır. Temel dinler noktasından baktığımızda, Türk boylarının bazılarının Hıristiyanlığa, bir kısmının Yahudiliğe, bir bölümünün de İslamiyete inanasının yanısıra Budizm ve Maniheizm gibi felsefi inançlar da Türk dini hayatında önemli rol oynadı.

Diğer takdire şayan bir husus da, bu kadar değişik dinler içine giren Türk milletinin, bunların da en gözü-pek savunucuları olmalarıdır. Tarih boyunca din uğruna yaptığımız savaşlar bunu ortaya koyuyor. Kendi mensup oldukları inancı başka halklar üzerine yaymak için giriştikleri mücadele bir yana, din adına birbirleriyle yaptıkları anlamsız kavgaları da hiçbir mantıkla açıklamak mümkün değil.

¹ S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.13-17.

Bugün Şamanlık olarak bilinen, fakat din adamlarından dolayı zaman zaman “Kamlık” denilen², eski Türk dini veya Kök Tengri İnancı ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olduğu iddia edilemez. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet geleneğine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha

gelişmiş düzeydeydi. Çünkü böylesine güçlü, büyük ve muhteşem devletlerle, devlet teşkilatlarını ortaya koymuş olan bir halkın dini, günümüzde bizim Sibiryadaki akrabalarımızın inandığı basit tabiat itikatlarıyla herhalde bir tutulamaz. Zaten o dönemin düşünce ve inanç yapısıyla şimdiki durumu karşılaştırdığımızda, bu açıkça gözlemlenebiliyor. O yüzden, evvelce de söylediğimiz gibi, Türk tarihini ve kültürünü yeterince tanımadan kesin bir sonuca varmak veya hüküm vermek yanlış olur.

Bizde eski Türk dini üzerine ilk ciddi çalışmalar bilindiği gibi Ziya Gökalp’la başlar. Pek çok konuda öncülük yapan bu fikir adamı, Türklerin inanç sistemi hakkında ileri sürdüğü iddialarla da, zamanında gündemde oldu. Ona göre, eski Türk dinine “Toyonizm”³ veya “Nom” ismi verilmelidir. Nom kelimesi de Tarih-i Cihangüşa’da “Türk dininden olanlara Nomiyan” denilmesine bağlanmaktadır. Yine Tarih-i Cihangüşa’da söz edilen bir hikâyede; Uygurların destani beylerinden Böğü (ya da Bugu) Tigin zamanında doğudaki bir kam, hana elçi yollayarak

² Hikmet Tanyu, hem “Kamlık”, hem de “Şamanlık” tabirine şiddetle karşıdır der (Bakınız, H.Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul, 1978, s.21).

Bununla beraber yakın zamanlarda her önüne gelen bu itikat sistemine bir ad takmaktadır ki; bunlardan birisi de “Tengricilik” terimi uydurmasıdır.

³ Saha Türkleri Toyon kelimesini “Tanrı, efendi, din adamı” anlamlarında kullanıyorlardı ki, bu kelimeyi 13. asırda değişik kaynaklarda da görmekteyiz (Bakınız, M.Dulaurier, “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar”, Çev. M.K.Ayas, **Türkiyat Mecmuası**, C. II, İstanbul 1928, s.44; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.430-431).

huzurunda Nomilerle kamların yarışırılmasını istedi. Bu tartışmaları Nomiler (ya da Toyunlar) kazandı. Bununla birlikte Cüveyni, Toyunların “Nom” adlı bir de kitaplarını haber verir. Bize göre, Tarih-i Cihangüşa’da sözü geçen bu inanış, Budizm veyahut da Maniheizm olsa gerek. Yine Cüveyni’deki kayıtlarda Çingiz Han’ın önünden kaçarak, batıya gelen ve Kara Hitay Devletine hâkim olan, Nayman⁴ beyi Küçlüg’ün Hoten’i ele geçirdikten sonra, Müslüman din adamlarıyla diğerleri arasında bir münazara yaptırdığı hadisesi vardır. Bu soru-cevap şeklindeki atışmalarda, Müslüman temsilcinin sözleri karşısında bunalan Küçlüg Han onu idam ettirir. Gerçi kendisi de 1218’de Çingiz Han tarafından yollanan ordularca ortadan kaldırılacaktır. Buna benzer bir olaya biz Hazar Türklerinde de rastlıyoruz. Her ne kadar Hazarların Museviliği seçtikleri tarih konusunda tam bir kesinlik yoksa da; onların bu dine girmeleri esnasında da böyle bir yarışmanın olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz⁵. Hazar hükümdarının sarayında Müslüman, Hristiyan ve Yahudi din adamlarından teşekkül eden bir ilmi toplantı sırasında, Müslüman ve Hristiyan temsilcilerin yetersiz kalması veya birbirlerini kıskanmaları, dolayısıyla da; kaganın kendilerinden sonra ikinci din hangisi olabilir sorusuna karşılık, her iki dine ait âlimlerin Yahudiliği ön plana çıkarmaları yüzünden, onun Museviliği benimsediğine dair malumatlara sahibiz. Buna karşılık Hazarlar 965’lerde Rusların baskısına maruz kalınca, Harezmlilerden yardım istemişler, onlar da İslamiyeti seçerlerse destek vaadinde bulunmuşlardı. Bunun bir benzeri de 14. asırda Öz. Bek Han’ın İslamı tercihi sırasında yaşanmıştır⁶. Aslında

⁴ Türklükleri ve Mogollukları halâ tartışmalı, isimlerinin manası ise “sekiz” demek olan bir Orta Asya kavmidir. Bakınız, V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. İ.Aka-K.Y.Koprıman, Ankara 1975, s.163-164; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.187; P.B.Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.236-237.

⁵ İlginçtir ki bu yıllarda, iyi veya kötü bir zamanlar Hazarlar ile kader birliği etmiş olan batıdaki Bulgar Türkleri de Hristiyanlığı seçmişlerdi.

⁶ Ş.Günaltay, **Türk Tarihinin İlk Devirleri. Uzak Şark, Kadim Çin ve Hindi**, İstanbul 1937, s.277; S.Runciman, “Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler”, **Belleten**, 7/25-27, Ankara 1943, s.53-54; Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**,

burada tarih ile halk hikâyelerinin de karışmaları söz konusudur⁷. Ama Türklerin bugüne kadar din değiştirmelerinin en başta gelen sebebi siyasidir ki, bu asla göz-ardı edilemez. Buna ileride yeri geldikçe değinilecektir.

Çin ve İslam kaynaklarının bilgilerine göre; “yükünmek”, yani ibadet için herhangi bir mekâna ihtiyacı olmayan Kök Tengri İnancı birtakım dini törenlerin muayyen bir düzen içerisinde uygulandığı bir sistemdir. Türkler, kendileri için müsait olan her yerde Tanrıları ile başbaşa kalabiliyorlardı. Eski Türkler hakkında bilgi veren bütün kaynaklar da aşağı-yukarı bu ifadelere rastlanır. Hunların ardından Çin’in kuzeyinde Türk ve Mogolların ortak kurdukları Tabgaç sülalesi zamanında da⁸

Haz. K.Y.Koprıman - İ.Aka, Ankara 1976, s.40-41; Ş.Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985, s.100-101; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1988, s.119-130; M.Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, Ankara 2009, s.88.

Mogol döneminde de bu gibi dini yarışmalar veyahut da tartışmalar oluyordu. Mesela Mengü Kagan çağında böyle bir hadise vukua gelmiş ve bu yarışmadan Budistler galip çıkmışlardı. Buna rağmen Mengü usta bir devlet idarecisi hüviyeti sergileyip, hiçbir dinin yetkilisini gücendirmemiş, hepsine ihtiyacı olduğunu belirtmişti. Yine aynı sıralarda Kubilay'ın karargâhında da benzer bir mecliste, Budistler başarı kazandılar. Mengü'nün aksine o Taoist ve Konfçüslere itibar etmedi (Bakınız, L.N.Gumilev, **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.236-237). Özbek Han çağında da böyle bir hadise gerçekleştiği söylenir (Bakınız, B.G.Privratsky, “Kazak Shamanism”, **Shamanism. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture**, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004, s.570). Kara Koyunlu İsfahan Mirza'nın da 1436'da Bağdat'ta Sünnî ve Şii ulema arasında bu türden bir münazara yaptırdığı, Şiiler galip gelince, Bağdat'ta ve diğer hâkim olduğu yerlerde oniki imam adına hutbe okuttuğuna dair kayıtlar mevcuttur (Bakınız, İ.H.Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 3. baskı, Ankara 1984, s.187).

⁷ Bilindiği üzere Hazar Kaganlığının içerisinde Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Kök Tengri İnancı yaşama imkanına sahipti. O zamanki idareciler öyle bir sistem kurmuşlardı ki, bütün bu halkın dini işleri gayet iyi yürümekteydi. Kaganlıkta, devletin hukuki işlerine bakan yedi kadının olduğundan söz ediliyor. Bir kadı Kök Tengri'ye inananlara (yahut da eski Türk dinine), geri kalan ikişer tanesi de diğer dinlerde olanlar için vazifelendirilmişlerdi (Bakınız, Kuzgun, **a.g.e.**, s.81; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.325; Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.71).

⁸ Kaşgarlı Mahmud'un özellikle Türk olarak açıkladığını gördüğümüz Tabgaçlar, Çin kaynaklarına göre Hunlardan gelmiş olup, dillerindeki kelimelere de bakılarak isbat edilmeye çalışılmıştır. Pekçok kavim hakkında olduğu gibi, Tabgaçların etnik menşei hususunda da Batılı ilim adamlarının bir kısmı Türk

bu inançlar sürmüş, onlar da baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında Kök Tengri'ye kurbanlar sunmuşlardı. Tabgaçlar bu kurban merasiminden sonra kayın ağaçları dikerler, böylece kutlu ormanlar meydana getirirlerdi ki, esasında onlar birtakım ihtiyaçlarının ileride tedariki için kendilerine lazımdı⁹. Mesela 417'lerde Bengü Kagan rakipleri karşısında başarılı olabilmek için Tanrı'ya bir kurban adamıştı. Anayurtları mübarek Ötüken¹⁰ olan Kök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, "Kutlu Atalar Mezarlığı"nda Kök Tengri'ye kurban sunarlardı¹¹. Bunlar eski Türk inançlarına ait, Çin kaynaklarından bize intikal eden birtakım ipuçlarıdır.

Tabgaç Türk sülalesi, 4. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e hâkim olduktan sonra, kendini Çinlilerden ayırabilecek bir dine ihtiyaç duydu¹². İç Asya'da ve Hindistan'da tamamen hür hareket edebilen Budistleri, bu Tabgaç hükümdarları korudular.

olmadıkları yolunda fikirler ileri sürerler. Bu birliğin içinde Mogol unsurların varlığı da kabul edilebilir, ama bize göre, Tabgaç sülalesinin kurucularının Türklüğünün en büyük delili, Kaşgarlı Mahmud'un "Divan"ı ve onun çağdaşı olan Kara Hanlı hükümdarlarının unvanlarıdır. Bakınız, S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.331-332.

⁹ Türk'ün yaşadığı her coğrafyada ağaç vardır. Ağaç her şeyden önce canlılığı temsil eder. İnsanın soyu bir ağaç gibi görülür. Onun üremesi ve çoğalması da ağacın dal-budak salmasına benzetilir.

¹⁰ Bilindiği üzere Ötüken adı Türkçe belgelerde evvela Orkun Yazıtlarında ve sonra Çin vesikalarında anılır. Esasında burası doğuda Togla Nehrinin öbür tarafından başlayarak, batıda Altaylara kadar uzanan bir coğrafyadır.

¹¹ Kök Türklerin keçeden ve deriden tözler yaptıkları ve bunları iç yağıyla yağladıktan sonra sırkılara astıkları, yılın dört mevsiminde de kurban kestikleri, yine Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Ayrıca bakınız, S.Julien, "Documents sur les Tou-Kiou [Turcs]", **Journal Asiatique**, Tome III, Paris 1864, s.334-335, 353; Y.Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.48; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.84; M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.10, 42; B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.164; İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesinden Seçmeler**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.87-88; N.Yamada, "Formation of the Hsiung-nu Nomadic State", **Acta Orientalia**, 36/1-3, Budapest 1982, s. 579; G.Z.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Y.Lisans Tezi, Ankara 1999, s.59.

¹² Türklerin Budizmle tanışmaları, belki Tabgaçlardan biraz daha evvel, 4. asrın başlarında, Ordos'un güneyinde teşekkül eden ve kendisini Türk-Hun Devleti-

Kagan kendisini Buda'nın müridi saydığından, Tabgaç hanedanının da milli dini oldu. Bu inanış Hint menşeli Buddha (M.Ö. 6-5. asır) adındaki bir şahsın öğretilerinden ibarettir. Gerçekte, bir nev'i felsefi düşüncelerle insanın kendi ruhunu ve bedenini terbiye etmesidir. Tanrı kav-

ramından uzak durulur, her şey maddi temeller üzerine kurulur. Hırsızlık, zina, adam öldürme, yalancılık gibi davranışlar günah sayıldığından, insanların bir toplum düzeni içerisinde yaşamaları ilkeleriyle de bağdaşmaktadır. Bu sebeple Budizmdeki bazı şeylerin eski Türk inançlarıyla da alâkalı olabileceği vurgulanmışsa da, hükümdarlar geçmişteki itikatları yasaklıyorlardı. Bundan medet beklerken, ummadıkları kötü sonuçlarla yüzyüze geldiler. Belki Tabgaçlar bu yüzden, Budizmin milli yapılarını zayıflatması sebebiyle Çinlileştiler. Böyle yerleşik hayata uygun bir inancı kabul etmek tarihi hataydı; ama Tabgaçlar Budist sanatta yeni bir devir olan Wei Sanatının da geliştiricisi oldular¹³.

Daha sonra Kök Türklerin meşhur hükümdarı Taspar (Tapar) Kagan'ın da (572-581) Budizmi benimseyip, Türklerin arasına Budistliği yeniden soktuğu ileri sürülmekle birlikte,

nin devamı olarak gören Chao sülalesinin son zamanlarına rastlar. Bakınız, L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s.380-381.

¹³ Bütün rakiplerini mağlup eden Tabgaçlar, maalesef Çin kültürünün etkisi altında kaldılar. Onlar daha çok Çin tarihi için önem arzemişler, hatta 420 yılına kadar bütün Kuzey Çin'i bir bayrak altında birleştirmişlerdi. Çinlilerin Wei dedikleri söz konusu sülale, bu adı da alarak, Çinli teba ile anlaşma yolundaki ilk adımları atmıştır. Bu Türk hanedanının yavaş yavaş asimile olması sonucu pekçok Türk adeti bırakıldı. Hatta kendi dillerini de unutup, çince konuşmaya başladılar. Dillerini ve giyimlerini kaybeden Tabgaçlar, bir zamanlar kendilerine sayısız zaferler kazandıran birlik duygularını da yitirdiler. 531 tarihinde ülkenin kuzey-doğusunda bir isyan çıktı ve isyancılar başkent Lo-yang'ı ele geçirerek, hükümdarın oğullarından birini tahta çıkardılar. Yeni hükümdar da korkup kaçınca Tabgaç Devleti, Batı ve Doğu Wei diye iki kısma ayrıldı. Bundan sonra bulunan Türk soylu hükümdarlar, Çinli komutanların oyuncağı oldu (Bunun için bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2009, s.20).

herhalde halk içinde yeterince yayılmamıştı¹⁴. Tabgaçların dağılmasından sonra ortaya çıkan Kuzey Chou Devletinde, Wu-ti tarafından yasaklanan Budizmin ünlü misyoneri Hintli Jina-gupta, müritleriyle beraber Kök Türklere sığınmış ve burada on yıl kalmıştı. Bu sırada Budizmin bazı ilkeleri öğrenilmekle beraber; birçok dini kitap ve metinler Kök Türkçeye çevrildi, Budist tapınakları ve manastırları kuruldu¹⁵. Öyle ki Kök Türk Kaganlığının ilk dönemlerini anlatan Bugut Yazıtında, Taspar Kagan'ın babası Bumın için bir Budist mabet inşası istediğine de şahit oluyoruz¹⁶. Taspar Kagan tahta çıktığında Kök Türk Kaganlığı en kudretli çağında bulunuyordu. Emrindeki ordunun sayısı yüzbinleri geçiyor ve bu kuvvetle Çin'e korku salıyordu. Çin elçileri çeşitli vesilelerle Türk başkentine geldikleri zaman onlara "oğullarım" diye hitap ediyordu¹⁷. Ondan sonra Bilge

¹⁴ 8. asırda Türkistan'ı gezen bazı rahiplerin raporlarına göre, Türk ülkesinin batısında, yani Maverünnehir taraflarında tek-tük Budizm tapınaklarına rastlanmaktaydı. Bakınız, H.Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)**, Doktora Tezi, Ankara 2010, s.82.

¹⁵ B.Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", **Handbuch der Orientalistik**, V/V, Leiden/Köln 1966, s.129; H.Ecsedy, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6 th Century", **Acta Orientalia**, Tom. 21, Budapest 1968, s.134-135; Ş.Tekin, **Uygurca Metinler II**, Ankara 1976, s.21-23; E.Esin, **The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase**, Ankara 1986, s.12-13; S.G.Klyaştorniy-V.A.Livşic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, 26/1, Budapest 1972, s.78; S.G.Klyaştorniy, "Moneta s Runičeskoj Nadpisyu iz Mongolii", **Tyurkologičeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973, s.337.

Bu Hintli rahip ülkesine dönerken, Türk topraklarından geçmek zorundaydı. Taspar Kagan, nazik bir dille yanında kalmalarını rica etti. Çin'deki kavgalar yüzünden rahatsız olacaklarını, Türk ülkesinde huzur içinde yaşayabileceklerini söylemişti. Bakınız, Liu, **a.g.e.**, s.36-37.

¹⁶ W.Ruben, "Budizmanın Menşei ve Özü", **DTCF. Dergisi**, 1/5, Ankara 1943, s.117-118; W.Eberhard, "Toba Devrinde Buddhist Kilisesinin Ekonomik Önemi", **DTCF. Dergisi**, 4/1, Ankara 1946, s.298; A.İnan, **Hurafeler ve Menşeleri**, Ankara 1962, s.11; Tekin, **a.g.e.**, s.21-23; S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.25; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.58.

Öyle ki, muhtemelen 6-8. asırlarda Türklerin Hindistan'ın Gandara bölgesinde Budist mabedler yaptırıldıklarına dair de işaretler vardır. Bakınız, E.Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII. – X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972, s.45-46.

¹⁷ L.N.Gumilev, **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967, s.58; Liu, **a.g.e.**, s.42-43; Ecsedy, **a.g.m.**, s.134-135.

Kagan da (716-734) Taspar Kagan gibi bir hataya düşmüştü. O da, Türklerin yerleşik hayata geçmeleri için, Budizmin kabulünün ve şehirlerde yaşamanın hayalini kuruyordu. Çin ve Hint'teki bu inancın kalabalık müritleri belki de gözlerini boyamıştı. Ancak onun bu fikrine dahî devlet adamı Tunyukuk karşı çıkmış, böyle bir durumun Türklerin milli karakterine uymadığını söyleyerek, Bilge'yi bu işten vazgeçirmişti. Eğer Budizm kabul edilecek olursa, bunun gereği olarak birçok ibadethaneler yapılacak, insanlar da bu mabetlerin etrafında yerleşecekti. Öyle olunca da, pekçok problemin ortaya çıkması kaçınılmazdı. En basitinden bu şehir ve kasabaların korunması nasıl olacaktı? Türkler zaten Çin gibi bir milletin karşısında sayıca çok azdı. Herhangi bir savaş anında kalabalık Çin orduları önünde, Türk savunma kuvvetleri cılız kalacak ve binbir emekle ortaya konan bu eserler yerle-bir edilecekti. Diğer bir mesele de, bu tür kentlerde yaşayan halk ne ile doyurulacaktı? Budistler kendilerini herşeyden üstün görüyorlardı. Onlar birinci sınıf, diğer canlılar ikinci sınıf yaratıklardı. İnsanların sırtından, her-hangi bir emek harcamadan hayatlarını sürdürüyorlardı. Bu ise nerdeyse ekmeğini taştan çıkaran topluma karşı bir haksızlıktı.

Belki de aynı zamanlarda, İslamiyetin kabulü için de Emevi halifesinden Türgiş¹⁸ beyi Su-lu'ya (muhtemelen Çor) bir elçi gönderilmişti. Çünkü onun, Türkistan'da Araplara karşı şiddetli bir mukavemeti vardı. Gelen heyet ona Müslüman olması için bir teklif yaptıysa da, olumlu veya olumsuz hiçbir

Taspar Kagan'ın iktidarda olduğu yıllar, Çin imparatorluğunun Türkler karşısında tam manasıyla acziyet içinde bulunduğu bir dönemdir. Onun için Çin devleti devamlı sağılan bir ineğe benziyordu. Çin sülalelerinden aldığı haraçlarla ülkesinin insanlarını rahatça yaşıyordu.

¹⁸ Batıdaki Tölös boylarından olan Türgişler, On Okların Tu-lu (Tuğlu veya Törü) boyuna mensupturlar. Türgişlerin sekiz boyunun adları şunlardır: A-li-shih, Chü-pi-shih, Ko-shu, Mo-ho, So-ko, Sha-t'o, Ta-pa, T'u-huo-lo. Çin kaynaklarında "T'u-k'i-schi" şeklinde geçen Türgiş adı, tibetçede "Du-rgyus" biçiminde kayıtlıdır. Bulunan arkeolojik eserler, Türgiş yerleşimlerinin Argu-Talas ve İli boylarında olduğunu göstermekte ve Kök Türkçe yazıtlardan da yine ağırlıklı merkezlerinin burası olduğu, Balkaş Gölü ile Tanrı Dağları arasında yayıldıkları anlaşılır. Bakınız, Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.125.

cevap vermedi. O sadece, askerlerini göstererek; bunların içinde ne bir çiftçi ne de doğru dürüst sanatkâr bulunuyor. Sizin Müslümanlığınızı alırsak, nasıl geçineceğiz, diyordu. Bu sırada Türklerin bazılarının İslamiyeti seçmemelerinin sebebi olarak sünnetten korkmaları hadisesi de gösterilmektedir¹⁹ ki, bu durum onlar için anlaşılması güç bir meseleydi.

Ama bundan yaklaşık 300 yıl sonra, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında bu hadisenin tam tersinin yaşandığına şahit oluyoruz. Bilindiği üzere Horasan erenleri veya dervişleri ellerinde kılıçlarıyla, bu yeni topraklara girdiklerinde, ilk iskân faaliyetlerini başlattılar. Kurdukları dergâh ve zaviyelerin etrafında köyler, kasabalar ve günümüzün kentleri ortaya çıktı. Dolayısıyla buranın bir Türk ve Müslüman yurdu olmasında bu din adamları öncü rolü oynadılar²⁰.

Yesevi'nin müridleri ve Anadolu babaları geçmişin kamplarının iz düşümünden başka bir şey değildir.

Bununla birlikte Budizm şu veya bu biçimde Türklerin dini hayatında çok mühim bir yer teşkil etti, ki Uygurlar da bundan nasibini aldılar. Uygur Türkleri Buda'ya "Burkan" diyerek, neredeyse onu da Türkleştirdiler²¹. Uygurların yükseliş dönemine kadar ve hatta Uygur Kaganlığı yıkılıp, dağıldıktan sonra bile varlığını sürdürdü. Onlar Budizmin çevresinde öyle güzel bir sanat ortaya koydular ki, yaptıkları bugün dahi hayranlıkla karşılanıyor.

¹⁹ Z.V.Togan, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", *Belleten*, 12/45, Ankara 1945, s.13; Gömeç, *a.g.e.*, s.68; Z.Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004, s.80-81; S.G.Klyaştorıny-T.Sultanov, *Türk'ün Üçbin Yılı*, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.110-111, 145.

²⁰ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s.104.

²¹ Budizm M.Ö. 6. asırda ortaya çıkmış olup, öğreticisinin isminden dolayı bu ad ile anılır olmuştur.

Türk Devletinin başına Kök Türk Börülüler (Aşına) sülalesinden sonra, Uygur Yağlakar ailesi geçene değin Kök Tengri dini Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturmuştur. Yazılı kayıtları ve önemli ilkeleri olan dinlerin hiçbiri Türklerin bu milli inancına tesir edemediler. Türkler hangi dine veya hangi kültür çevresine girmiş olurlarsa olsunlar, bu inancın özü onların ruhi hayatlarında daima yer aldı. Ancak Böğü Kagan (759-779) devrine gelindiğinde ise işler biraz değişti. An Lu-shan'ın²² isyanı (755) Çin'de bütün dengeleri alt-üst ettiği sırada Uygurlar, Çinlilerin yardımına koşmuşlardı. Çin'e giden askerler burada uzun müddet kaldılar. Çünkü An Lu-shan'dan sonra da Çin imparatorluğunda ayaklanmalar durmamıştı. Bu yüzden Çin'de bulunan Böğü'nün Lo-yang seferi bilhassa Türk kültür tarihi bakımından çok önemlidir. Kaganlık içerisinde güçlü bir muhalefet olmasına rağmen, bu sefer sırasında, Mani inancı resmen kabûl edildi. Böğü, Uygurların "Moçak" dedikleri ve Çin'de tanıştığı dört Mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirmişti²³. Kaynaklarda görüleceği üzere, Türkler ve Çinliler herhalde giyimlerinden dolayı onları "Beyazlar Giyinmiş Göğün Oğulları" diye de adlandırıyorlardı. Bundan sonra Karabalgasun'un yanısıra birçok Uygur şehrinde Mani mabedleri kurulduysa da, Türk-Uygur kültürünün temel taşlarından olan Maniheizm halk arasında çok az yayıldı. Bununla birlikte Böğü Kagan daima onlarla meşveret etti ve yapacağı işler konusunda onlardan fikir aldı²⁴.

²² An Lu-shan için bakınız, S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 3. baskı, Ankara 2009, s.70-75; S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.283-287.

²³ Türkler Müslümanlar için de "çomak" diyorlardı (Kaşgarlı, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.381, C. II, s.3). Dolayısıyla onlar kendi dini terminolojilerini de oluşturmuşlardı.

²⁴ F.Köprülü, "Anadolu'da İslamiyet", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, 2/4, İstanbul 1338, s.288; H.Ecsedy, "Uigurs and Tibetans in Peit'ing (790-791 A.D.)", **Acta Orientalia**, Tom. 17, Budapest 1964, 97; G.Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. asırlar)**. Doktor Tezi, İstanbul 1967, s.97; Grousset, **a.g.e.**, s.130; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1988, s.106; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984, s.349-350; Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, Ankara 1987, s.203.

Maniheizmin devlet dini olarak benimsenmesinin hiç şüphesiz siyasî sebepleri de mevcuttu. Batıda, Hıristiyanlığa ve Zerdüştlüğe karşı bir alternatif din durumundaydı. Bu sebepten onların husumetini üzerine çekmiş idi. Hatta 8. asrın sonlarına doğru Abbasi hilafeti bunlara yönelik olarak büyük bir baskı uygulamıştı. Bu yüzden, batıda koğuşurmaya uğrayınca, Çin'e gelerek burada tutunmaya çalıştı²⁵. Bu kez Çin'de karşısına Budizm çıktı. Kagan bu vaziyetteki bir inancı kabûl etmekle, bizim fikrimize göre; hem batıda hem de doğuda onlar adına hak iddiasında bulunabilecekti. Fakat burada bir strateji hatası yapıp, yapılmadığını da hesaba katmak gerekir. Yani Uygur Türkleri, Maniheizmi benimsemekle hem Hıristiyanlığı, hem Müslümanlığı, hem Çin'in felsefî dinlerini ve de Kök Tengri'ye

1929 yılında W.Bang ve A.von Gabain, **Türkische Turfan Texte**, serisi içinde Böğü Kagan'ın, Mani rahipleriyle bir konuşmasını neşrettiler (Bakınız, S.Çağatay, **Türk Lehçeleri Örnekleri**, 3. baskı, Ankara 1977, s.13-17). Yine burada bulunan bir metinde "kagan doğunun hâkimi, dinin koruyucusu ve hak yolundan gidenlerin yardımcısı" olarak anılıyordu" (Bakınız, C.Mackerras, "The Uighurs", **Early Inner Asia**, Edited by D.Sinor, Cambridge 1990, s.330-332).

²⁵ Mahler, **a.g.m.**, s.123; M.A.Kaşgarlı, "Uygur Nasturi Hıristiyanlığı Hakkında Düşünceler", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, 5/20, İstanbul 1989, s.43. Cahiz, evvelce Uygurların az olmalarına rağmen Karluklara galip geldikleri halde, Mani dinin kabûlünden sonra onlara yenilmelerini bu dinin esaslarından doğan bir netice olarak izah eder. Bakınız, Turan, **a.g.m.**, s.460.

tapanları karşlarına aldılar ki, en tehlikesi de sonuncusuydu. Çünkü binlerce yılın inançları bir çırpıda söküldü, atılıyordu. Bu o kadar kolay olmamalıydı ve nitekim olmadı.

Tıpkı Budizm örneğinde olduğu üzere, Mani inancının da Türk sosyal hayatına yararları ve zararları dokundu. Özellikle Türklerin savaşçılık ruhunu körelttiği yolunda iddialar oldukça fazladır. Tabii ki bu itikat Türklerin sadece bir bölümüne şamil olduğundan dolayı, bütün Türk içtimai yapısını da bozmadı.

Belki de sadece Uygurlar ve diğer bir kısım Türklerce sınırlı kalmış olan Maniheizm inancı, ancak yönetici sınıf arasında yayılmış olmalıdır. Çünkü Uygur dönemi yazıtlarından olan Karabağsın Kitabesinde bu itikadın Türkler arasında yeterince yerleşmediğini gösteren işaretler mevcuttur. Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış Böğü Kagan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştı. Ama Türkler hem bu dinden, hem de Böğü Kagan'dan çekinmişlerdir. Bu inancın bazı şekillerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortada idi, ama baş din adamı durumunda olan kagana da kimse karşı çıkamıyordu²⁶. Mani denilen kişi ise, 3. asırda (216-277) yaşamış bir şahsiyettir. Onun inanç sistemi iki düşünce üzerine kurulmuştur ki; bu da iyi-kötü, karanlık ve aydınlıktır²⁷. İnsanın ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil eder. Herşey birbirinin zıttıdır: Ölümle hayat, sağlık ve hastalık, zenginlik ile fakirlik, varlıkla yokluk, gece ve gündüz vs. Maniheizme göre, herkes birgün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek lazımdır. Süt katiyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır. Hatta Mani mezhebinin büyük rahipleri yerlerinden birkaç sene kıvıldamıyorlardı. Küçükleri ise, durmadan gezerlerdi. Maniheizmin biri farsça, altı tanesi süryanice olmak üzere yedi kitabı vardı. Bunları öğrenmenin ve ezberlemenin Türkler için ne derece zor olduğu

²⁶ Aslında kaganın senede bir kez halkın önünde bütün toplumca kutsal olan bir mekânda kurban ayinine katılması, onun gerçek manada kam olduğu anlamına gelmez. Bu dini liderlik tamamen semboliktir.

²⁷ Çinde ise bu Yin ve Yang idi. Bakınız, E.Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Ankara 2001, s.24.

ortadadır. Aslında bütün dinlerde olduğu üzere iki zıt kutubun çatışması şeklinde gördüğümüz Mani itikadı, ayrıca bir tüccar ve şehirli diniydi. Mani inancının savaşçı ruhları yumuşattığı, insanları tembelliğe ittiği de doğrudur. Dolayısıyla 779 tarihinde Böğü Kagan'a karşı Tonga Baga Tarkan'ın gerçekleştirdiği kanlı darbenin sebepleri arasında; Türklerin eski dinine, yani Kök Tengri inancına dönmek istenmesinin de yattığı iddia edilmektedir²⁸.

²⁸

Ş.Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, Ankara 1963, s.5; H.Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 62, İstanbul 1989, s.199; A.Komnena, **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996, s.479-485; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.84-87; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 24- Tun Baga Tarkan", **Orkun**, Sayı 82, İstanbul 2004; Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.45.

Uygur Türkleri Doğu Türkistan'a geldikten sonra, özellikle Müslüman Samani emirlerine karşı 10. asırda Maniheizm'in, Hazarlar da Yahudiliğin koruyuculuğunu yapıyorlardı. Bakınız, **Barthold, Orta Asya Türk...**, s.51, 61; Kitapçı, **a.g.e.**, s.153.

Sanırız burada bir konuya daha değinmemiz gerekir. Türkler, Uygur hanedanlığıyla birlikte hızlı bir din değişikliği içerisinde de kendilerini buldular. Budizm, Maniheizm hatta Hıristiyanlık gibi yerleşik toplum inançları onları farklı yaşamaya, hakikatte miskinliğe sevketti. Bozkırın zor hayat şartlarına, bu inandıkları dinlerin gereği olarak boyun eğiyorlardı. Halbuki Kök Tengri'ye inanan Türk, tabiatın hiçbir olumsuzluğuna sırf Tanrı'nın takdiridir diye bakmıyor, bilakis sonuna kadar mücadelesini yapıyordu. Bu itikatlar onun kolunukanadını bağladı; peşinen yenilgiyi kabullenmesine sebep oldu.

Çin ve İslam kaynaklarına göre Uygurlardan sonra yönetimi ele geçiren Kırgızlar da Kök Tengri'ye inanıyorlardı. Ama ne yazık ki, Kırgız dönemi Türk hayatına dair ne Kök Türk, ne de Uygur çağında olduğu şekliyle teferruatlı bilgilere sahip değiliz. Ötüken'deki Uygur hâkimiyeti sona erince onların yerine Kırgız Türkleri geçmişti. Asya'nın en eski Türk boylarından olan ve bir zamanlar tarihî Türk yurtlarının idaresini eline alan Kırgız Türkleri konusundaki bilgilerimiz maalesef oldukça azdır. Hem Türkçe belgelerde, hem de Çin kaynaklarında onlar hakkında anlatılanlar bize göre yetersiz kalıyor. Bununla beraber diğer Türk kavimleriyle karşılaştırdığımızda ve çince vesikalara bakınca en köklü bilgiler Kırgızlara aittir. Ancak Kırgızların konumu pek çok Türk boyundan farklı bir durum arz etmektedir. Onların

çağdaşı veya daha sonra tarihte görülen bir kısım Türk kabileleri zamanlarına göre çok ileri bir düzeyde oldukları gibi, çağa da ayak uydurabilmişlerdir. Kırgızlarda ne yazık ki bu özelliği göremiyoruz. Tarihte ve günümüzde sosyal konum itibarıyla oldukça zayıftırlar.

10. yüzyılda Hazar ile Aral arasında yaşayan Oguzlar üzerinden İtil Bulgarlarına giden İbn Fadlan'ın malumatında ise, Oguzlar da eski Türk dinindendiler. Ölü gömme merasimleri

aynı Kök Türklerinkine benziyordu. Balbal dikip, yog törenleri yapıyorlardı. Acılarının bir nev'i göstergesi olarak, çeşitli yerlerini yaralıyorlar ve etrafında çoğunlukla atlarıyla dönüyorlardı. Ölü çadırının veya evinin önüne de at bağlama âdeti vardı. Bu dönemin arkeolojik izlerine Hazar çevresi, Kafkasya ve Kırım civarlarında halâ rastlanmaktadır. Yine İbn Fadlan, Başkurtların²⁹ gökte yaşayan en büyük Tanrı'ya inandıklarına dair kayıtlar tutmuştur³⁰. Bu arada, yukarıda bahis olduğu üzere 922 tarihinde Bulgarlara, Abbasi halifesi tarafından bir elçilik heyeti gönderilmişti. Bu vesileyle Bulgar hanı İl-teber Almış ve çevresi resmen İslamiyeti seçmişlerdi ki, Bulgar Devleti tarihte Müslümanlığı kabul eden ilk Türk siyasi teşekkülü oluyordu. Gerçekte bunun arkasında da politik bir takım sebepler yatıyordu. Hazarlar onları ekonomik ve siyasi olarak sıkıştırıyorlardı. Bulgar beyinin oğlu Hazar hükümdarının yanında esir bulunduğu gibi, kızını da zevce olarak istiyordu. Bundan dolayı da Bulgarlar, uzun yıllardır Hazarlarla savaşıyor ve onların düşmanı olan Araplarla bu suretle yakınlaşmanın doğru olacağına kanaat getirerek³¹, onların desteklerini aldılar.

²⁹ Bugün halâ İdil-Ural coğrafyasında ve Rusya Federasyonu hâkimiyetinde yaşayan Başkurtlar için bakınız, S.Gömeç, "Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008, s.209-217.

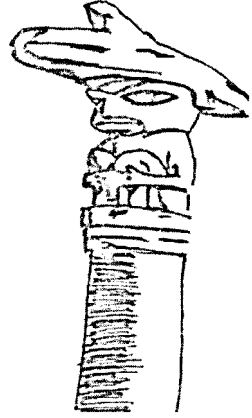
³⁰ İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.36; Liu, **a.g.e.**, s.9; P.B.Golden, **Khazar Studies**, Budapest 1980, s.90-91; F.Ünal, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", **Bilgi**, Sayı 45, Ankara 2008, s.108.

Bununla beraber Oguzlar arasında Yahudilik ve Hristiyanlığın da izlerinin görüldüğü bir hakikattir. Mesela Selçuk Sü-başı'nın 11. asırda çocuklarının adlarına baktığımızda kuvvetli bir Musevi tesiri görülür. Yine 13. asır kaynaklarında Oguzlar arasında Hristiyanlara rastlanıldığı gibi, 11. yüzyılda Harezmi bölgesi Türkleri içinde Ortodoks Hristiyanlık da vardı (Bakınız, Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi...**, s.140-141.

³¹ A.Koestler, **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. baskı, İstanbul 1984, s.35-36; Artamonov, **a.g.e.**, s.478.

A- ŞAMAN ADI VE ŞAMAN YERİNE KULLANILAN DİĞER TERİMLER

Bugün Şamanizm diye adlandırılan geleneklerin din adamlarını ifade etmek üzere kullanılan Şaman kelimesinin etimolojik kökeni üzerinde de çok durulmuştur. Bu terimin Tunguzcadan Rusça yolu ile Batı ilim dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hind - Avrupa dillerinden Toharca (Samane = Budist rahip) ve Sogdçadaki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hind - Avrupa menşesine da-

yandığı iddiası kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzcaya yabancı görünmekte ve Şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizmin tesiri sezilmektedir. Fakat Tunguzların komşuları ve Türk boylarından biri olan Sahaları etkiledikleri de gerçektir³². Dolayısıyla Şamanizm gibi, Şaman terimi de Türklere ait değildir.

Hakikaten tarihi belgelerde eski Türk topluluklarında Şamanlığa benzer bir inancın varlığına ihtimal verdirecek hiçbir kayıt mevcut değildir. Altay Türkleri tarafından bugün Şaman manasına "Kam" sözü kullanılmakta ve bu kelime bilindiğı kadarıyla 5. yüzyıldan beri yaşamaktadır. Avrupa'da hâkimiyet kuran Hunlar zamanında Ata Kam ve Eş Kam adlarında iki kişiden bahsedilir. Yani Avrupa Hunlarının din adamlarına da

³² Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.47; A.İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 2. baskı, Ankara 1972, s.74; Buluç, "Şamanizm'in Menşei...", s.285; S.Buluç, "Şaman", **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, 2. baskı, İstanbul 1979, s.310-311; H.Tanyu, "Şamanlık veya Şamanizm", **Türk Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara 1981, s.203; L.Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, Çev.H.Akın, Ankara 1984, s.13.

“kam” denilmekteydi³³. Eğer eski Türklerde Şamanlık olsaydı, Hunların örf ve adetleri hakkında oldukça geniş bilgiler veren Latin ve Germen yazarların “Hunların belirli bir dini törenleri yoktu” diyecek yerde, garip ayinleri olan Şamanik telakkilerden haber vermeleri gerekirdi. Belki de bu kaynaklarda, Türklerin Tanrı inancı kendilerinininkine benzemediğinden dolayı da, böyle bir açıklamada bulunulmuş olabilir.

Hükümdar ailesinin Budizmle yakın ilgisine rağmen, Tabgaçlarda da Şamanlığı hatırlatan birşey görmüyoruz. Hem Budizmi, hem de Maniheizmi kabul etmiş olan Uygurlar da bile bu hususta açık bir delile rastlanılmamaktadır. Kaşgarlı Mahmud, “kam” sözünü “kahin” kelimesiyle açıklıyor. Bu söz o zamanki Müslüman Türkler tarafından da unutulmamıştı. Yusuf Has Hacip ise, Kutadgu Bilig’de kamları “otacılar” olarak çevirmekle beraber, bunların insan toplulukları için faydalı kişiler olduğunu söyler. Kanaati temsil eden Odgurmuş hakana nasihat verirken; “bazı insanlar yoksul, bazı insanlar da kaygı ile yıpranmışlardır. Bunların ilacı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların kamı ol” demektedir. Dolayısıyla onlar bir tıp adamıdır³⁴. Gerçi bu çağa gelindiğinde, artık batıdaki Türk toplulukları arasında İslamiyet hızla yayılmış, dini terminolojisi de kullanılmaya başlamıştır. Bu yüzden eski Türk dini artık İslamiyet ve diğer dinlerin içinde devam etmeye çalışıyordu.

Her inancın kendi terminolojisine bağlı olarak dini görevlilerine verdiği bir isim vardır. Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı üzere Türklerin bu konudaki milli kelimesi kam olup, zaman zaman da din adamı manasına Türk boyları arasında

³³ İnan, a.g.e., s.72; İ.Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara 1980, s.40; P.Vaczy, “Hunlar Avrupa’da”, **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Ter. Ş.Baştav, Ankara 1982, s.105. Kam kelimesi Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Turfan Metinlerinde de geçmektedir.

³⁴ Hatta Uygurlarda kam sözü din adamı değil, “büyücü, sihirbaz” manalarında kullanıldığı gibi, Hazarlar da beyin ameliyatları dahi yapıyordu. Bakınız, J.A.Boyle, “Ortaçağ’da Türk ve Moğol Şamanizmi”, Çev. O.Ş.Gökay, **Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri**, İstanbul 1974, s.6941; **Kutadgu Bilig İndeksi**, İstanbul 1979, s.218; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, Ankara 1986, s.257; C.Balint, “Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof.Dr. Yaşar Önen’e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s.38.

değişik adlandırmalarda bulunduğunu biliyoruz. Mesela eski Karluklar “Sagun” kelimesini kullanıyorlardı ki, ayrıca “baş-hekim” demektir. Kazak ve Kırgızlar kam yerine “Baskı” demişlerdir. Baksı herhalde Bucazım vasıtasıyla gelmiş yabancı bir kelime olmalıdır. Türkmenlerde bakşı veya baksı “saz şairi” manasına gelir. Saha Türkleri erkek kama “oyun”, kadın kama “udagan” derler. Türklerden gördükleri dini inançları taklit eden Mogollar, erkek kama “bö” yahut “böge”, kadın kama da Sahalar gibi “udagan” adını verirler. Kırgızlar kadın baksılara “bübü” demişlerdir ki, “bibi”den bozmadır. Çuvaşlar da ise bu kelime “yum”dur. Müslüman Türkler kam kelimesini unutmuşlardır. Bugüne kadar kam kelimesini yaşatanlar ise, özellikle Altaylılar ve Tuvalılardır³⁵.

Şaman kelimesini yakın zamanlara kadar Türkler bilmiyordu. 18. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiş olan “şaman” terimi yukarıda söylenildiği üzere Türkçeye yabancıdır³⁶. Orkun Kitabeleri de dahil olmak üzere, şimdiye kadar bulunan yazıtlar ve diğer belgelerde Şaman sözüne rastlanmıyor. Bu nedenle, mevcut vesikalardan hareketle, eski Türkler Şaman idiler şeklinde bir sonuçta çıkarılamayacağı ortadadır.

Şamanizm ve eski Türk dini meselesine dair Türkiye ve Türkiye dışında pekçok araştırma yapılmıştır. Bunların arasında bugüne kadar en ciddi çalışmayı M.Eliade gerçekleştirdi. O, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dini hayatın şaman

³⁵ Güney Sibiry Türklerinden olan Tuvalar için bakınız, S.Gömeç, “Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı 21, Ankara 2002, s.137-162.

³⁶ W.Radloff, **Sibiryadan Seçmeler**, Çev. A.Temir, Ankara 1975, s.301-302; İnan, **a.g.m.**, s.74-75; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.40-41; L.Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, Çev. H.Akın, Ankara 1988, s.12.

etrafında yoğunlaştığını söyler. Ancak şaman bütün dini faaliyetlerde rol oynamaz. Her sihirbaz şaman olmadığı gibi, her şifa verici de şaman değildir. Yani her büyücü, halk hekimi ve otacının din adamı görevi yoktur. O, Şamanlığa kısaca “vecd ve istiğrak (extase) tekniği” demektir. Bu olmadan Şamanizm olmaz. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli vecd hallerinin hepsi de Şamanizme girmemektedir. Eliade’ye göre şaman herşeyden önce kendi özel yöntemleri sayesinde ulaştığı extase hali içinden ruhunu göklere yükselten veya yeraltına indiren bir kişidir. Bu esnada başka ruhları hükmü altına alarak, tabiat güçleri ve şeytanlarla bağlantı tesis etmeye muvaffak olur. Şamanizm telakkisine göre, Şaman ateş üzerinde hâkimiyet kuran, hastalanan ruhlara şifa veren, ölümlerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikayetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilen bir kişidir. Bu özellikleriyle de çevresinde korkuyla karışık bir saygı uyandırır³⁷.

Şamanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselme veya yeraltına inmesi)³⁸ ile extase aynı anda meydana gelir. Şaman gerek gökte Bay Ülgen ile gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastanın vücudundan çıktığına inanılan ruhunu bulur ve geri getirir, yani hastalığı iyi eder³⁹, şeklinde bir anlayış söz konusudur.

³⁷ Radloff, **a.g.e.**, s.233; S.Buluç, “Şamanizm’in Menşei ve İnkişafı”, **İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/3-4, İstanbul 1948, s.277; Boyle, **a.g.m.**, s.6941-6943; M.Waida, “Problems of Central Asia and Siberian Shamanism”, **Numen**, 30/2, 1983, s.223.

Tabi ki yukarıda anlatılanlara bakıldığında, şamanların olağanüstü kişilikleri ortaya çıkıyor. Ancak mucize göstermek ise, peygamberlere özgü bir şeydir. En azından toplum kanaati böyledir. Ayrıca onlar söz konusu şamanlar veya kahinler gibi ayrıcalıklarını ispat için herhangi bir gayret içinde de değillerdir. Onlar Tanrı tarafından özel yaratılmış insanlardır. Dolayısıyla Şamanizmdeki bu olgu ile Hâk dinlerdeki inanç ilkeleri birbirine uyuşmaz.

³⁸ Şamanın ruhunun göğe yükselmesi, değişik bir Tanrı inancı olarak yorumlanır (Waida, **a.g.m.**, s.219). Esasında Miraç hadisesine benzer şekilde semavi dinlerde de peygamberlerin göğe çıkmaları söz konusudur. Şamanın mekan değiştirmesi bunun bir iz düşümüdür.

³⁹ Hastalıkları tedavi iki aşamada olur; önce gaip aleminde hızlı bir keşif, sonra bu dünyanın derinliklerinde ata şaman ve diğer yardımcı hayvanların ruhları vasıtasıyla tedavi. Bakınız, Waida, **a.g.m.**, s.230-231.

Şamanların zaman zaman kuş, geyik ve ayı türü diye adlandırılan elbiselerinde her şeklin bir manası olan semboller vardır. O ayinlerde külahlar giyer, maskeler takar. Üzerinde özel tasvirleri bulunan davulunu veya defini çalar⁴⁰. Kendinden geçinceye kadar çeşitli şekiller-

de zıplar, sıçrar, acaip sesler çıkarır. Bazan da bayılır⁴¹. Kırgız ve Kazak baksıları Altay ve Saha kamları gibi özel cübbe ve elbise giymezler. Bunları diğer insanlardan ayıran hususiyetleri, perçem ve külahlarına taktıkları kuş tüyleridir⁴². Bazı baksılar bunlara da önem vermezler. Sıradan insanlar gibi gezerler. Baksı derecesini alacak kişi, tecrübeli birinin yanında çalışmalıdır. Kazak baksıları Altaylı meslektaşlarından farklı olarak kopuz kullanırlar. Kamin cübbesine Altay Türkleri “manyak”, Saha Türkleri de “kumu” veya “oyun tangası” (oyun giyimi) adını verirler. Mesela Kumandılarda kamlar, kurban törenlerinde yalnız beyaz⁴³ bir cübbeyle, kayın ağacı kabuğundan yapılmış

⁴⁰ Umumiyetle Şamanizm literatüründe davul diye adlandırılan çalgı gerçek manada Türk davulu değildir. Buna belki de def demek daha yerinde olur. Bir müzik ve folklorik araç durumundaki Türk davulu, derinin bir kasnağın iki tarafına da gerilmesi ve çalanın boynuna bir iple asıldığı cisimdir. Bu çalgı, bir tokmak ve kamçı ile davulcunun her iki yüze ritmik vuruşlarıyla ses çıkarır. Halbuki Sibiryâ'da dini ayinlerde kullanılan ve ismi umumiyetle kaynaklarda davul diye geçen alet daha küçük ve tek taraflı derinin gerilmesiyle oluşturulmuştur.

⁴¹ F.Köprülü, **Türk Tarih-i Dinisi**, Haz. M.Ergun, Ankara 2005, s.53; İnan, **a.g.e.**, s.90-96; Radloff, **a.g.e.**, s.234-236; Ögel, **a.g.e.**, s.29; M.D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Ter. Mustafa Rahmi, İstanbul 1340-1342, s.20; Waida, **a.g.m.**, s.234.

Arap yazarlarından Mervezi, Kırgızlardaki bir din adamının tören sırasında yaptıklarını anlatırken; her sene belirli bir günde eğlencelerin olduğunu, aralarından birisinin hoplayıp, zıplarken bayıldığını, bu sırada o yılın bolluk mu, yoksa kıtlık mı geçeceğini sorulduğunu, aktarmaktadır. Bakınız, İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.99.

⁴² Eski Türkler zaman zaman saçlarına veya tolgalarının üzerine de tüy takıyorlardı.

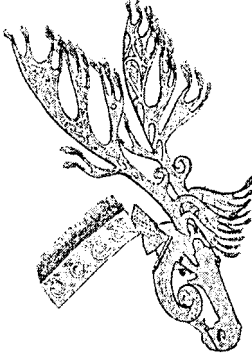
⁴³ Ak renk hem Türkler, hem de Mogollar için önemlidir. Kurbanlar ak hayvanlardan seçildiği gibi, mesela Marco Polo'nun anlatıklarına göre, Mogollarda be-

huni biçiminde bir külah giyerler. Umumiyetle iki elbiseleri vardır⁴⁴. Bunun yanı sıra kara kamların aksine ak kamların daha basit ve sade giydikleri görülmüştür. Günümüzde kamların, gerçekten otantik giysilerinin neler olduğunu belirlemek oldukça zordur. Zaman içerisinde bunlarda büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Yine de Türkistan'ı ve Orta Asya'yı gezmiş olan seyyahların verdiği malumatlar ve eski tarihi kaynaklara bakarak, bunların şekli hususunda bir fikir edinmek de mümkündür.

yaz bolluğu ve bereketi temsil eder. O, yeni yıla girilirken Kubilay Han'a bir beyaz atın verildiğini, hanların beyaz kısrak sütünden kırmızı içtiklerini de söyler. Bakınız, Marco Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.107.

⁴⁴ Radloff, **a.g.e.**, s.295; A.Hatto, "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy Xan Jargistai", **Ural-Altäische Jahrbücher**, Band 5, Wiesbaden 1985, s.149-152; V.Kharitonova, "Black Shamans, White Shamans", **Shamanism. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture**, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004, s.536.

B- ŞAMANİZME GÖRE DÜNYANIN YARADILIŞI

19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya Türkleri arasında araştırma yapan W.Radloff, V.Verbitsky, A.Anohin gibi ilim adamlarının tespitleri sonucunda eski Türk dininin ana vasfında Şamanlık varmış gibi bir düşünce hasıl olmuştur. Bundan dolayı, bugün Asya Bozkırlarındaki dini inançların Şamanlığa bağlanması neredeyse adet haline gelmiştir.

Günümüzde eski Türk dininin geleneklerini yaşatan Türklerin kozmogonisine göre, esas itibarıyla tanrıların en yükseği, insanoğullarının atası olan Tengri Kayra Kan (veya Bay Ülgen) kişiyi ve bunun aracılığıyla yeryüzünü yaratmış, kişinin kendisiyle mücadeleye girmesi üzerine ona "Erlik" adını vererek, ışık diyarından, yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalında bir cins insan türetmiştir. Yine Altay yaratılış destanlarından birisinde, Tanrı insanın kullaklarına üfleyerek can, burnuna üfleyerek de akıl veriyor⁴⁵. Zikrolunan motiflere başka hiçbir efsanede rastlanılmamaktadır. Bu yaratılış esasına göre önce erkek, sonra da kadın meydana gelmiştir. Ama kadının ortaya çıkışında Erlik'in rolü ön plandadır.

⁴⁵ Daha insan yaratılmamışken, Ülgen deniz üzerinde yüzmekte olan ve insana benzeyen bir çamur tabakası görür. Bu çamur yığınına alarak insan olmasını ister. Ülgen ilk yarattığına Erlik adını verir. Başlangıçta Ülgen'e dost ve kardeş gibi görünen Erlik, bir süre sonra kendini onunla bir tutmaya ve hatta üstün görmeye başlar. Gün geçtikçe Ülgen'den her bakımdan uzaklaşır ve onun yarattıklarının hepsine düşman olur. Erlik burada bir nev'i şeytandır ve şeytana eski Türkler "yek" adını da veriyorlardı (Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.160; A. Von Le Coq, "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-Huang, Being a Confession-Prayer of the Manichaeian Auditores", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1911, s.280; A.M.Sagalayev, **Altay v Zerkale Mifa**, Novosibirsk 1992, s.23).

Bir başka Altay rivayetine göre, yer yaratılmadan önce su vardı. Ülgen (ya da Tengri Kayra Kan) birgün suya bakarken, üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprak insan vücuduna benzeyen bir yapıdaydı ve buna “kişi olsun” dedi. Toprak da derhal insan oldu. İki beraber kuşlar gibi gökyüzünde uçarlardı. Erlik bir müddet geçtikten sonra, Ülgen’den daha büyük ve kudretli olmak istedi. Nihayet Ülgen’e düşman oldu. Bundan dolayı Tanrı onun uçma kabiliyetini elinden aldı. Suların derinliklerine yolladı. Kişi boğulacak gibi olunca, onu sudan çıkardı ve onu bir yıldızın üzerinde oturttu. Kişiye emir vererek sudan toprak getirmesini söylemiş, ama o hile yapıp, bir parça toprağı ağzında saklamıştı. Bu yüzden ağzı şişti ve nefes alamaz oldu. Eğer Ülgen (veya Kayra Kan) müsaade edip, tükürmesini söylemeseydi ölecekti. Ancak Kişi toprağı puskurunca, yeryüzünde bataklıklar ve tepeler ortaya çıktı. Tanrı ona çok kızdığından dolayı “Erlik” ismini taktı. Bu sırada insanlar da dokuz dallı bir ağacın dalındaki meyveler gibi bitti⁴⁶. Buradan da eski Türk inancında mevcut maddelere şekil vermenin olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Fakat yoktan var etme ise, herhalde Samî dinlerden gelmiş olmalıdır.

Bununla birlikte eski Türk destanlarındaki yaradılış hikâyelerine baktığımızda bir tabiatüstülük göze çarpar. Mesela Uygurların ataları ve türeyişiyle alâkalı olarak kaynaklarda şöyle deniyor: Karakurum’dan doğan iki nehir mevcuttur. Birine Tolga, öbürüne de Selenge denirdi⁴⁷. Bu ırmaklar Kamlançu denilen bir yerde birleşirdi. Nehirlerin arasında iki ağaç bulunuyordu. Kışın bile bunların yaprakları dökülmezdi. Meyvelerinin tadı ve şekli ise, tıpkı çam fıstığınıninkine benzerdi.

Birgün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık indi. Arkasından yanındaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladı. Bu vaziyeti gören halk, hayretler içerisinde kalmıştı. Uygurlar büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlediler. Tam yanaştıkları sırada çok tatlı müzik nameleri duydular. Her gece buraya bir

⁴⁶ Bakınız, Radloff, a.g.e., s.215-216.

⁴⁷ Tolga Orkun’un, Orkun da Selenge’nin koludur.

ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de, aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu⁴⁸.

Yukarıdaki Altay rivayetlerindeki oluşum hususunda Sibiryalı Türkleri arasındaki hikâye şöyle sürer: Erlik dünyanın yeni sakinleri olan insanlara iyi huylarından dolayı kin besler ve Kayra Kan'a bunları kendi emrine vermesini konusunda yalvarır. Fakat Tanrı bunu uygun görmedi. Bunun üzerine Erlik, onların

akıllarını çelip, kötü yola düşürerek kendi hâkimiyetine aldı. Tanrı da Erlik tarafından kolayca kandırılan insanlara kızdı. Bunları kendi haline bıraktı. Erlik'e tekrar beddua edip, yeraltına gönderdi. Kendisi de göğün onyedinci katında ikamete başladı. Ama göğün güzelliğinin farkına varan Erlik bu kez de bir sema yapmaya kalkıştı ve Tengri Kayra Kan'dan (Ülgen) izin isteyip, emrindekileri oraya yerleştirdi. Bunlar onun yoldan çıkardığı insanlardı. Fakat bu kötü ruhlar Tanrı'nın yarattığı iyi insanlardan daha güzel yaşıyorlardı. Tanrı buna hiddetlendi ve meleklerinden birini oraya gönderdi. Bu meleğin darbeleri ile gök sallandı, Erlik'in seması parçalandı. Yeryüzünün şekli bozuldu. Arkasından Erlik'i güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının ulaşamadığı karanlıklara itti ve orada kalmasını buyurdu⁴⁹.

Ayrıca günümüz Altay Türklerinin arasında yukarıdakilere benzer bir inanişe göre; daha ne yer, ne de gökyüzünün olmadığı bir sırada Ülgen dünyayı nasıl yaratsam diye düşünür. Bu esnada yanına Erlik gelir ve dünyayı yaratmak için gerekli malzemeyi nereden temin edebileceğini söyler. Kendisinin bile aklına gelmeyen şeyi bulduğu takdirde kızmayacağını belirtir.

⁴⁸ S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.231-232.

⁴⁹ Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.216-217.

Erlık (veya kişi) suya dalarak, ağzında bir toprak parçasıyla su yüzüne çıkar. Ülgen bu toprağı ondan alıp, serpererek dünyayı meydana getirir. Fakat getirilen toprağın bir parçası Erlık'ın dişleri arasında kalır ve Erlık onu Ülgen'in yarattığı dünyanın üzerine tükürür. Böylece dağlar ve bataklıklar ortaya çıkar.

Ülgen ve Erlık konusunda bu söylenenler bir yana, bazı araştırmacılar Erlık ile Ülgen'in arasında bir düşmanlık bulunmadığı, bizatihi birbirlerini tamamlayan varlıklar olduğu gibi bazı iddialar ileri sürüyorlarsa da, bu herhalde doğru değildir⁵⁰.

Şamanizm diye adlandırılan inanca göre, kainat üst-üste katlardan müteşekkildir. Bu katlar belirli bir düzen üzere birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan dolayı Kam san'atını icra ederken, bir kattan diğerine geçmek için büyük bir güç harcamak zorundadır. Yukarıda ve aşağıda dokuz (veya yedi ya da onyed) kat bulunur. Gökyüzü ışık alemi, yer altı da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar da bu iki alem arasında, yani yeryüzünde yaşarlar. Kişiyi yaratan, koruyucu ve iyi ruhlar bu ışık diyarında bulunurlarken, göğün en üst katında ise, altın bir taht üzerinde, dokuz erkek ve dokuz kızı ile beraber Bay Ülgen oturmaktadır⁵¹. İnsanları, hayvanları, bitkileri, dağları, ırmakları, gölleri, denizleri, ayı, güneşi ve yıldızları yaratan odur. Kırgız ve Kazak lehçelerinde Ülgen "büyük" ve "ulu" anlamlarına gelir. Yine Ülgen iyilik eden bir varlıktır. Onun huzuruna giden yolda yedi engel bulunur. Ülgen'in yanına varan yol ancak erkek kamlara açıktır. Bununla beraber erkek

⁵⁰ M.A.Czaplicka, **The Turk of Central Asia in History and the Present Day**, Oxford 1918, s30; Sagalayev, **a.g.e.**, s.24; Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın...**, s.274.

⁵¹ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.446; İnan, **a.g.e.**, s.72; Radloff, **a.g.e.**, s.214-216; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.22-23.

Altay Türklerinden olan Lebedlere göre Ülgen'in 4 oğlu vardır. Ülgen'in (veya Kayra Kan) oğullarından isimlerini tespit ettiklerimizden biri Yayık, (ki buna May-ene de denir. Yayık aynı zamanda denizlerin hâkimidir ve Talay Kan ismini de taşır), diğeri May-tere, birisi Kergüday, bir başkası da Kartış Kan'dır (Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.219, 239-240). Bu dini hikâyelerde Ülgen'in ve Erlık'ın kızlarına ve oğullarına işaret edilirken, eşleri hakkında pek bir şey söylenmemesi de ilgi çekicidir.

kam beşinci engele kadar, yani Temir Kazık yıldızına gidebilir ve oradan geri döner. Bir inanışa göre, Saha Türklerinin tarihinde yalnız bir Oyun dokuzuncu kata ulaşmış ve bugüne kadar da geri dönmemiştir⁵².

Bugünkü Altaylılara göre, Erlik yerin en altında, kara çamur veya kara demirden sarayda, kara taht üzerinde oturur. Kötülüğün kaynakları da yerin altındadır. Bunlara Altay Türkleri tarafından “kara-töz” (kötü ruh), “kara-neme” (kötü nesne) veya “tümengi töz” de denilir. Budist Türkler ise bunu “yek” diye anarlar. Altaylılar en büyük felaketleri, salgın hastalıkları ve hayvan kırgınlarını Erlik’ten bilirler. Burada bütün kötü ruhlar ve zararlı mahlûklar yaşar⁵³. Günümüz dünyasının günahkârları burada cezalarını çekerler. Erlik’e giden yolda da tıpkı, Ülgen’inki gibi engeller vardır ve bunlara “pudak” (budak) adı verilir. Erlik de yedi veya dokuz çocuğa sahiptir⁵⁴. Sibiryalı Türkler kötülüklerin kaynağının Erlik’ten

⁵² F.Fedotoviç, “Saha Yeri ve Saha Türkleri”, Çev. S.Gömeç, **AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 16/26, Ankara 1994, s.238.

⁵³ İddialara göre, şaman bazan kötü ruhlarla mücadeleyi kaybeder ve teslim olur. Bakınız, Esin, **Türk Kozmolojisi...**, s.79; Waida, **a.g.m.**, s.224-225.

⁵⁴ Mesela Altaylarda anlatılan bir şaman hikâyesine göre; Erlik’in oğlu Temir-kan’a şamanlardan birisi şöyle bir seyahat yapmıştır: Önce şamanın ruhu yeryüzündeyken bir dağın tepesine uçar. Bu suretle o iyi ruhlara kendini ve evini koruması için dua eder. Daha sonra yer altına dalar. Burada onu ahlakları hiç de iyi olmayan Erlik’in kızları bekler. Günahtan kurtulunca yolu çöl gibi dümdüz bir yerden geçer. O ruhuna sahip olmak isteyen beş keçinin bulunduğu büyük bir bataklığa varır ve sonra intihar edenlerin, kendini yaralayanların kanlarından oluşmuş bir göle yaklaşır. Gölü geçtikten sonra, şamanın ruhu kamladığı ailenin geleceğinden haberdar olur. Arkasından delikli bir taştan geçerek, dipsiz kara bir göle ulaşır. Gölün üzerinde bir at kılından köprü vardır. Şaman buradan da geçip, ölen atalarının yaşadığı bir yere varır. Bu kez de Temir-kan’ın kızlarıyla karşılaşır. Onlar da bunu günaha sokmak isterler, fakat şaman artık hedefine ulaşmıştır. Karşısında Temir-kan’ın çadırı durur (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.52-56).

Bununla birlikte Eski Türklerin başlangıçta kutsal sayısı dokuz idi. Doğu Türklerinde dokuz sayısı kutluluğunu sürdürürken; sonraları Batı Türklerinde yedi rakamı önem kazanmağa başlamıştı. Bu inanış daha sonraki çağlarda da devam etti. Doğu Sibiryaya inancında da kutlu sayı dokuz iken, Batı Sibiryaya ve Macarlarda yedi olmuş ve herşey yedi ile tarif olunmuştur. Çin kaynaklarından öğrendiğimiz bir malûmata göre, 591 senesinde Kök Türk hükümdarı Çin imparatoruna, üzeri yedi değerli taşla süslü bir kase yollamıştır (Bakınız, Liu, **a.g.e.**, s.68) ki, herhalde yedi tane mücevherle süslenmiş olması sıradan bir şey değildir. Yine meşhur Hümayunnâme’de onsekiz yerine dokuzu vurgulamak

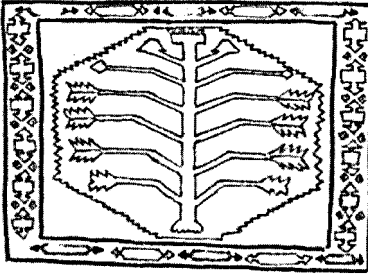
geldiğini düşündüklerinden ona karşı fazla saygılı göstermezler. Kamlar ya da şamanların dualarında bazen şöyle tarif edilirler⁵⁵:

*Ey kara at üzerindeki Erlik!
Kara kunduzdan bir yatağın var.
Kalçan o kadar geniş ki,
Hiç kimse onu kuşatamaz.
Kudretli boynunu,
Hiçbir kişi saramaz.
Kaşların bir karış genişliğinde,
Sakalların kapkara,
Yüzün kana bulanmış.
Ey zengin Kan Erlik!
Saçları parlar, kıvılcım saçar.
Sen ölü kişinin göğsünü,
Kova olarak kullanırsın.
İnsanların kafatası bardak olur.
Gök demirdir kılıcın,
Demirdendir kürek kemiğin.
Kara yüzün kıvılcım saçar,
Saçların dalgalanır.
Çadırının kapısında,
Muhteşem tahtlar vardır.
Sehpan topraktandır.
Çadırının damı demirdir.
Güçlü bir öküze binersin.
Eğerini örtmek için,
Bir at derisi yetişmez.
Elini uzatıp, bahadırları yıkarsın.
Kolanlarını çekerek,*

için iki dokuz denmektedir (Bakınız, Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.131; B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, İstanbul 1988, s.136).

⁵⁵ Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.223-225.

*Hayvanları yuvarlarsın.
Ey Erlik, babam Erlik!
Niçin halkı böyle takip edersin?
Söyle niçin mahvedersin?
Yüzün kurum gibi karadır.
Ey Erlik, babam Erlik!
Nesilden nesile, devirler içinde,
Seni gece, gündüz sayarız.*

Bununla birlikte Sibiry Türklerinin kozmogonisinde, dünyanın yaratılışıyla alâkalı birbirine benzer anlatılan daha başka hikâyelerle de karşılaşılıyor. Mesela yine, Şamanist olduğu söylenen bu Türklerin arasında doğumla alâkalı şöyle

bir rivayet de vardır: Bir insan doğacağı zaman Bay Ülgen oğluna emir verir. O da babasına uyararak, bu işi meleklerden birine havale eder. O da dünyaya yeni bir kişi getirir. İnsan yaşadıkça bu melek ona yardımda bulunur. Bir çocuğun doğacağını bilen Erlik ise, doğuma engel olmak amacıyla kendi kötü ruhlarından Körmös'ü gönderir. Körmös doğumu zorlaştırmak için ne gerekiyorsa yapar. Bu yüzden de anne çok sancı çeker. Doğum başarı ile sona erse de, Körmös bebeğin yanından ayrılmaz ve onu hayatının sonuna kadar izler. Buna bağlı olarak insanın yanında daima iki refakatçi vardır. Sağ omuzunda iyilik meleği Yayıçı, sol omuzunda Körmös. Yayıçı kişinin iyi hareketlerini, Körmös de kötülerini yazar. Dünyada insanın hayatı sona erince, Körmös halâ yaşayan ruhunu Erlik'in huzuruna götürür. Burada Yayıçı ve Körmös dinlenir. Eğer kişi kötülükten daha fazla iyilikte bulunmuşsa, Körmös onu bırakır.

Yayuçu da karanlık diyarından, gökyüzüne ulaştırır⁵⁶. Bunun yanı sıra Erlik'in cezası ve laneti ebedi değildir. Ölenin gökte bulunan ata ruhları, kendi meleklerini cehenneme gönderir ve buradaki günahkarı tepesinden tutarak, yukarı çıkarır⁵⁷.

Araştırmacıların belirttiğine göre, insanlar tarafından anlaşılamayan bu yaratılış efsanesine çocukça izahların katılması gayet normaldir. Bu söylenenlerin ne zaman teşekkül ettiğini belirlemek mümkün değildir. Fakat bunları şöyle bir incelediğimizde, dine ait önemlerinin yanı sıra Türk edebiyatına ve folkloruna dair de dikkat çekici malzemelerdir. Umumiyetle çağımızın felsefi doktrinleri ve düşünceleri çerçevesinde yaratılış efsaneleri yorumlandığında; Tanrı'nın yanındaki ikinci, üçüncü varlıklar söz konusu olmakta ve bunlara da zaman zaman yaratıcı vasıfları yüklenmektedir. Ama biz meseleye çağımızın teologları veyahut da farklı alanlardaki araştırmacıların yaptığı gibi, geç Altay şamanizminin unsurlarıyla bakmıyoruz. Bu yüzden saf Türk dininin izlerini yakaladığımız Türkçe belgeler ve Çin kaynakları bize yol göstermeye devam ediyor.

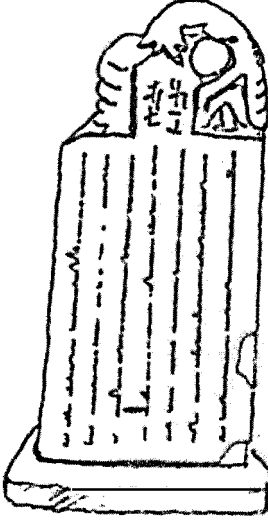
Şamanizme göre bu yaratma işi belirli safhalardan sonra gerçekleşmiştir ki, bunun da diğer dini inançlardan Altaylılara geçtiğini sanıyoruz. Altay bölgesinde anlatılan bir hikâyede; 1. gün aydınlık, 2. gün fiziki gök, 3. gün suyun yerden ayrılması ve bitkiler, 4. gün ay, güneş ve yıldızlar, 5. gün balıklar ve kuşlar, 6. gün insan ve diğer hayvanlar yaratılmış olup, 7. gün Tanrı'nın bütün bu işlere son verdiği söyleniyor⁵⁸.

⁵⁶ Bu İslamiyet'teki kabir melekleri Münker ve Nekir'in durumunu hatırlatmaktadır.

⁵⁷ Geniş bilgi için bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.226-228.

⁵⁸ Radloff, **a.g.e.**, s.217-218; M.Senbi, "Altay Toponimisinde Batı ve Kuzey Mefhumları", Çev. M.Uydu, **Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 12, İstanbul 1998, s.293; İ.Taş, **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, Konya 2002, s.78.

C- KÖK TENGRİ DİNİNE GÖRE DÜNYANIN VE İNSANIN YARADILIŞI

Fakat bunları bir kenara bırakıp, dünyanın yaratılışı ve Türklerin türeyişiyle ilgili rivayetlere Çin ve Türk kaynaklarının yardımıyla şöyle bir bakacak olursak; “herşeyin sahibi olan Tanrı birgün yukarıda mavi gökleri yarattı. Sonra bu muazzam evrenin içerisine dünyaları yerleştirdi. Böylece önce gök, sonra da yağız-yer yaratılmıştı⁵⁹. Bütün bunlara rağmen eksik olan birşey vardı. Bu yaratmış olduğu evrene öyle birşey eklemeliydi ki, hem kendisinin yarattıklarının en üstün varlığı, hem de bu dünyanın bir

anlamı olmalıydı. Böyle düşünürken kendisinden de birşeyler kattığı insanî vücuda getirdi. Ancak Tanrı, insanları farklı ruhi ve fiziki özelliklerle donattı. Onları çeşitli ırklara, kabilelere böldü. O, insan ırklarının bu şekilde birbirlerini tanımalarını ve karışmamalarını istiyordu.

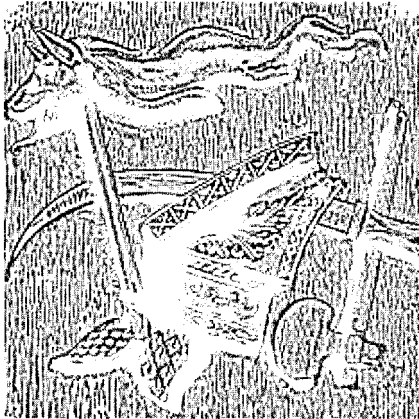
Binlerce yıl geçtikten sonra insan oğlu yeni yeni şeyler öğrendi, başka başka özellikler kazandı. Irklar zamanla birbirlerinden tefrik edilmek için çeşitli adlar almaya başladılar. İşte bunlardan birisi vardı ki, o zamana kadar yaratılmış olan hiçbir ırka, hiçbir soya benzemiyordu. Tanrı, bu ırka o vakite kadar meydana getirdiği hiçbir soyda olmayan meziyetler ve hünerler bağışladı. Bu ırk dünyanın en savaşçı, en zeki, en dürüst, en güzel ahlaklı milletiydi. Bulunduğu coğrafyada ona korkuyla

⁵⁹ Eski Türk düşünce ve inancına göre bunlar bir düzen içinde olduğu gibi, birbirleriyle de kozmik bir şekilde bağlıydılar.

karışık bir saygı hissi vardı. Bu ırk zayıfların ve haklıların koruyucusu, zalimlerin ve haksızların düşmanıydı.

Her kavim kendini diğerlerinden ayırmak için adlar almaya başladığında, bu ırkın önünde tıpkı kendisi gibi çok cesur, yiğit ve akıllı bir şahıs vardı. Herkes onun sözünü dinler, yap dediğini yapar, yapma dediğini yapmazdı. Bu kişinin adı Türk'tü. Türk "güç, kudret, erdem" demekti. Onun soyundan gelen insanlar da bu özelliklerinden dolayı o öldükten sonra, adını kullanmayı uygun buldular.

Yıllar geçti, Türk'ün evlatları dünyanın hâkimi oldular. Akılları ve kudretleriyle evreni yönetip, düzeni sağladılar. Türk milletinin yeryüzünde bu kadar sevilmesi, bu ırkın üstünlükleri yüzünden dünyada bazı ayrıcalıklara sahip olması, çevredeki toplumların ve ülkelerin bazılarının düşmanlığına yol açtı. Bu sıralarda onları İllig Kagan yönetiyordu. Kendi soydaşları arasında da kıskananlar vardı. Çinliler ve Mogolların (Kıtan) başını çektikleri halklar, içlerine Tokuz Oguz, Kırgız gibi Türk boylarını da alarak harekete geçtiler. Türk milletinin bu düşmanları aralarında gizli planlar yapıp; onu birgün tuzağa düşürüp büyük bir bozguna uğrattılar. Bu korkunç baskından bir çocuk haricinde kimse kurtulamamıştı. Düşman askerleri bu çocuğu öldürmemişler, fakat kol ve bacaklarını keserek bir bataklığa atmışlardı. Nasıl olsa burada sağ kalamayacağını, kurda-kuşa yem olacağını sandılar.

Yeryüzünde olup-biten bu işleri Tanrı makamından seyrediyordu. Kendi yarattığı bu kutlu ırkın yok olmasına razı değildi. Onun için bu çocuğun yanına bir dişi kurt gönderdi. Bu dişi börü, çocuğa et ve yiyecek getiriyordu⁶⁰. Bunlarla beslenen çocuk ölümden kurtuldu. Biraz büyüyen bu çocuk kurtla birleşti ve kurt ondan gebe kaldı. Etrafta kurt gibi yaşayan bir çocuğun olduğunu duyanlar, onu öldürmeye niyetlendikleri zaman, kurt Tanrı'dan gelen buyruğu dinleyerek, çocukla birlikte yaşadıkları göl kıyısının kuzeyinde bulunan bir dağa kaçtı. Bu dağın içerisinde çok büyük bir mağara vardı. Börü çocuğa yol göstererek mağaranın içerisine girdi. Ortasında otları, ağaçları, nehirleri ve gölleri olan bir ova bulunuyordu. Bu ovanın genişliği onlarca km² idi. O kadar güzel bir yerdi ki, Tanrı bu Türk çocuğunu adeta cennetin dünyadaki bir eşi olan bu yere özellikle getirmişti. Onun burada çoğalmasını, güçlenmesini ve yeniden kendi adaletini uygulamasını istiyordu. Börü burada on erkek çocuk doğurdu⁶¹. Bu on çocuk büyüyünce, dağı binbir

⁶⁰ Bunun yanısıra Kırgız Türklerinin türeyişiyle alâkalı anlatılan bazı destanların Hun, Kök Türk ve Uygurlarinkine benzer bir şekilde kurt ile ilişkilendirildiklerini de belirtmekte fayda var. Çok eski zamanlarda, Kırgız kabilelerinin çevresindeki halklarla savaşlar yaptığı çağlarda, askerlerden birisi ölünce, eşi dul kalır. Bu sırada o kadın hamile ve doğum günleri de yaklaşmış idi. Kendisine yaşayacak ve barınacak bir yer arayan kadın en sonunda, Nina Nehri yakınında, içinde kurtların bulunduğu bir mağara görür. Çaresiz bir durumdayken, bu mağaraya girmekten başka bir yol bulamaz. Bu esnada doğum vakti de gelmiş, ancak bebeğini dünyaya getirirken, kendisi ölmüştür. İçerideki kurt da yeni doğum yapmış ve altı tane eniği olmuştur. Kurt bu zavallı çocuğu da kendi yavrularının arasına alır ve onlarla birlikte emzirerek büyütür. Halk, bu bürünün besleyip, yetiştirdiği altı kurt ve çocuklara Yedi bürüler diye ad koyarlar (Bakınız, V.Ya.Butanayev-I.I.Butanayeva, **Hakaskiy Istoriceskiy Folklor**, Abakan 2001, s.44). Çin kaynaklarında Türklerin türeyişiyle alâkalı olarak gördüğümüz ve kurtun bir çocuğu beslemesine dair benzer hikâyeler İslam yazarlarının eserlerinde de karşımıza çıkar. Buna göre; Nuh'un oğlu Yafes küçük yaşlardayken çok şiddetli bir hastalığa tutulur. Yaşlı bir kadın Yafes'in anasına; karınca yumurtası bul. Bunu kurt sütüyle güzel bir şekilde karıştır. Çocuğa üç gün boyunca bundan ver. Yiyince iyileşir, der. Bu arada Nuh'un oğlu Sam'ın da bir dişi kurtu vardı. O da birkaç gün önce yavrulamıştı. Yafes'in anası, bu kurtun sütüyle, bulunduğu karınca yumurtasını karıştırarak, Yafes'e içirdi. O, böylece hastalıktan kurtuldu. İşte, Yafes karınca yumurtası yediğinden, vücudunda hiç kıl yoktu. Onun soyundan gelen Türklerin de bundan dolayı kılları seyrektr. Bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.34, 72.

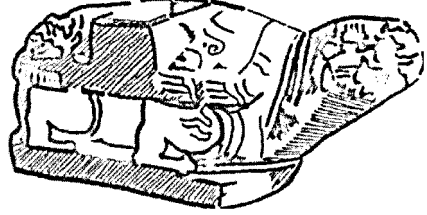
⁶¹ Elbette fiziki manada bir insanla hayvanın birleşmesi mümkün değildir. Ancak buradaki dişi kurtun bizce başka bir fonksiyonu vardır. Bilindiği gibi "Kök Börü"

güçlkle geçip, on tane kız kaçıarak buraya getirdiler ve orada

ya da "Boz Kurt" Türk kültürünün vazgeçilmez unsurlarından olduğu gibi, eski Türk destanlarının da birinci kahramanıdır. Onlarda kurt zaman zaman bize ana, bazan kılavuz, bazan sancaklarımıza amblem, yeri gelince kaganın ordusu, ara-sıra savaş uranı, bazan Oguz Kagan Destanı'n da olduğu üzere hükümdarın kendinde topladığı özellikler, yer yer Ergenekun'dan Türkleri çıkaran kaganın adı, bazan da Tölöslerin Türeyiş Destanı'ndaki gibi hükümdarın kızlarının evlendiği kutlu varlık oluyordu. Ona izafeten Asya'nın çeşitli yerlerinde kurt (börü) dağları mevcuttu. Ata İllig'in (Attila) yüzünün bile kurta benzediğini söyleyenler vardır. Bozkır hayatında herne kadar kurttan korkulsa da Türk milleti, onda kendisini yansıtan birşeyler bulmuştur. Öyle ki bu durum Türkler hakkında bilgi veren yabancıların eserlerinde bile vurgulanmaktadır. Hatta 15. asırda Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayına giden bir elçinin kayıtlarında, bazı yiğitlerin kurtlarla güreştirildiklerine dair bilgilere rastlanılmaktadır. Kurt ile Türk milleti adeta özdeşleşmiş gibidir. Ondan türediğine inanmakla beraber, içtimai ve dini hayatında da önemli bir yere sahiptir. Eskiden doğum yapacak kadına "al basmaması" için yastığının altına bir parça kurt derisi konurdu. Kırsal kesimlerde ebelerin mutlaka kurt kafası olurdu. Hamile kadınlar bazı yerlerde yanlarında kurt dişi taşıdıkları gibi, bebek salıncaklarına da takılırdı. Kırgız Türklerinde çocukları yaşamayan kadınların son evladı bir kurt postuna sarılır ve temsili olarak kurt ağzından geçirilir. Hıdırellez'de ateşin üzerindeki şekiller kurt izine benzerse mutluluğa yorumlanırdı. Köpeğin kurt gibi uluması ise ölüme işaretetti vs (Bakınız, W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.88; B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. II, Ankara 1981, s.49-50; Z.Karadovut-M.Aksoy, "Kırgız Gelenekleri ve Abramzon", **SÜ. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, 1/1, Konya 2004, s.8; Y.Kalafat, "Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 3, Ankara 2005, s.464-469; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.70; G.Hüseyinova, "Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi", **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008, s.199). O, herhalde Türk irkını besleyip, büyüten ve de koruyan kahraman bir Türk anası ya da kadınıdır. Belki de Kök Türk yazıtlarında geçen Umay'ın bizatihi kendisidir. Daha önceki bazı çalışmalarımızda Umay'ın eski Türk dininin bir meleği veya Türk tarihinde kahraman bir kadın olabileceğini ortaya koymuştuk. Ayrıca büyük âlim Bahaeddin Ögel gibi biz de, Umay'ın sadece Türklere ait bir inanış olduğunu düşünüyoruz (S.Gömeç, "Umay Meselesi", **Türk Kültürü**, Sayı 38, Ankara 1989; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.547). Umay'ın bütün Türk milleti tarafından bilinmesi ve geçmiş çağlardan beridir Türkler arasında yaşaması, ona sonsuz bir saygı duyulması, ayrıca soyun devamı olan çocukları koruduğuna inanılmasının altında farklı bir anlam yatıyor olmalıdır. Burada bir şey daha aklımıza geliyor; o da dişi kurtun Türklerin yaşadığı topraklara gönderilen bir yalavaç, yani peygamber olması ihtimali. Semavi dinlerin kitaplarında zikredilen kayıtlara baktığımızda, bütün kavimlere bir peygamber yollandığını görüyoruz. Kur'an da, Nahl Suresi 33. ayette şöyle deniyor: "Biz her millete bir peygamber gönderdik" (bakınız, **Kur'anı Kerim Tercüme ve Tefsiri**, Haz. Ömer Rıza, İstanbul 1934, s.392). O takdirde Asya'ya da gönderildiğini düşünebiliriz. Dolayısıyla ismini bilmediğimiz söz konusu elçi, pek tabii bu kurt olabilir.

çoğaldılar. Bunlardan birisi kendisine Börü (Aşina) soy adını alarak, çadırının önüne kurt başlı bir sancak astı. O diğer kardeşlerinden yetenekliydi. Börülülerinin soyundan gelenlerin hepsinin farklı hünەرleri vardı. Daha sonra bu Börü adlı genç hepsinin başı oldu.

Aradan yıllar geçti, Türkler buraya sığmaz oldular. Artık Ergenekun (Kunların çoğaldığı, ergenleştiği yer-Halkın çoğaldığı yer) adı verilen bu kutlu yurttan çıkmak gerekiyordu. Çünkü onlar

yıllarca atalarından çeşitli hikâyeler dinlemişlerdi. Yaşadıkları, çoğaldıkları bu yurdun dışında bir zamanlar atalarının hükmettiği çok geniş ülkeler mevcuttu. Burada durup, oturmak onlara yakışmazdı. Türk'ün yaradılışının bir gayesi bulunuyordu. O sadece ok çekip, kılıç sallayan bir kavim değildi. Tanrı onu yeryüzünde adaleti ve düzeni sağlasın diye göndermişti. Dürüstlüğün ve iyi ahlakın timsali olması için vazifelendirmişti. Bu görevlerini icra etmesi için yeniden dünyanın içine dalmalıydı.

On çocuktan türeyen iki aile vardı ki, herşeyi onlara danışarlardı. Bunlardan birisi Börülülerdi ve bütün Türkler, onları kendilerine baş seçmişlerdi; diğeri de Arslanlardı (Aşite/A-shih-te) ki, daima Börülülerin yanında onlara yardımcı oluyorlardı. Bunlar birbirleriyle de dünürdüler. İşte bu iki ailenin öncülüğünde, dışarı çıkmanın yolu aranıyor, fakat buna bir engel vardı. Bu geniş ovoidan kurtulmanın bir çaresi bilinmiyordu. İçlerinden akıllı bir demirci çıkıp, kendisinin bir planı olduğunu söyledi. O, dağın bir yerinde demir madeni bulunduğunu ve burayı eriterek dışarı çıkabileceklerini anlattı. Buna herkes yürekte sevindi. Çoluk-çocuk, yaşlı-genç herkes elinden geldiğince çalıştı. Kimi odun toplayıp-yığdı, kimi körük dikti. Dağın birçok yerinde sıra sıra kömür dizildi. Yamaçların

sağına-soluna bir sıra odun, bir sıra kömür kondu. Dokuzyüz deve derisinden yapılan körükler çalıştı; en yaşlı Türk odunları ateşledi ve ellerini göğe kaldırarak ulu Tanrı'ya yalvarmaya başladılar. Türkler hep bir ağızdan "Tanrı Türk'ü korusun" diye bağırıyorlardı. Tanrı yeryüzüne göndermiş olduğu bu kavmin dualarını işitti. O, dünyanın efendisi bu kavmi esirgedi. Demir dağ eridi ve yol açıldı. Ancak onların bu günü unutmalarına imkan yoktu. Bu kutlu gün bayram ilan edildi. Hayatlarının yeniden başlangıcı, yeni yılın ilk günü olarak kabul gördü. Bütün Türk boyları yaşadıkları müddetçe bu günü hatırladılar. Ergenekun Bayramı denilen bu günde çeşitli oyunlar, eğlenceler ve spor müsabakaları düzenledikleri gibi, atalarının yeniden çoğaldıkları bu yere her sene giderek kurbanlar kestiler. Buraya "Ata sini" yani "Kutlu Atalar Mezarlığı" adını vererek, orada kurultaylar gerçekleştirdiler. Yeni yılı karşılarken, burada merasim tertip ettiler, hanedanlar devletin başına geçerken halkın da katıldığı, kaganlık seçimlerini burada yaptılar"⁶². Ve bu durum günümüze kadar sembolik olarak sürdü.

⁶² Atalar Mezarlığı veya Ergenekun şeklinde adlandırılan bu kutlu yurdun neresi olduğu mevzuunda çeşitli iddialar vardır. Bununla beraber bizim Mogolistan'da yaptığımız incelemelerde, Ergenekun'un yeri ihtimalinin yüksek bulunduğu bir mekân tespit ettik. Burası, Karakorum'dan Orkun Nehri'nin kaynağının çıktığı Hangaylar mıntikasına kadar uzanan alandır. Bölge Orkun'un kuzeyinde kalan topraklardan daha dar bir vadiye sahiptir. Bu toprakların üç tarafı yüksek sıradağlar ve ormanlarla çevrilidir. Buranın ilginç olan bir özelliği de, arazinin volkanik bir yapıda bulunmasıdır. Yani bazı yeryüzü şekilleri, dağ ve tepelerin oluşması birtakım volkan patlamalarıyla meydana gelmiştir. Bir başka hususiyeti de, bölge bir deprem sahasıdır. Herhalde vadide bir fay hattı mevcut olup, zaman zaman yer sarsıntılarının olduğunu sanıyoruz. Bunun en önemli göstergesi, Mogolistan'ın en büyük şelalesi olan Orkun çaylayanının burada olmasıdır. Şöyle ki, Orkun Irmağı ve vadisi çıktığı dağlardan biraz yol aldıktan sonra söz konusu yerde birden seviye kaybetmekte, vadi neredeyse 100 metrelik bir çöküntüyle aşağıya inmektedir. Ergenekun Destanı'nı hatırladığımızda, işte bu geçit vermez dağların etrafında yetmiş yere, yetmiş körük konduğunu ve dağın eritildiği aklımıza geliyor. Orkun Şelalesi olarak adlandırdığımız bölge, adeta lavların püskürmesi sonucunda, toprağın üzeri erimiş demir vulkanlarıyla bezenmiştir. Büyük ihtimal, binlerce yıl evvel bir deprem veya volkan patlaması sonucunda burada bir tabii felaket yaşanmış da olabilir. Ya da insanların gözleriyle gördüğü yamaçlardan inen lav akıntılarının, zamanla dağlardaki madenlerin insanlar tarafından eritilmesi şeklinde destanın içerisine de girmesi söz konusudur (Bunun için bakınız, Liu, a.g.e., s.10; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.21; S.Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", **P.Ü.**

Her toplulukta olduğu gibi, Türklerde de Hak dinlere girmeden önceki bazı gelenek ve görenekler yeni mensubu oldukları dinin içerisine şu veya bu şekilde sokulmuştur. Bunlar o inancın tesirine uğrayarak günlük hayatta sanki, dinin gereğiymiş gibi yorumlanır⁶³. Yani inançlar buldukları kültürel ortamın aktif etkisinde kalarak bazı karakteristik özellikler alır. Semavi dinlerin ve geleneksel inançların birbirine karışması neticesinde çoğu eski örf ve düşünceler yeni manalar kazanır. Bunun gibi, dünyanın ve insanın yaradılışıyla ilgili rivayetlerin hemen hepsi Şaman olduğu söylenen Türklerin kendi düşünceleri değildir. Bunlar çeşitli dinlerden gelen tesirler neticesinde karışarak ortaya çıkmıştır. Halbuki dünyanın yaradılışı Orkun Kitabelerinde çok açık bir şekilde şöyle izah edilmektedir: Üze kök tengri asra yagız yer kılundukta ikin ara kişi oğlu kılınmış⁶⁴. Dolayısıyla bu anlayışa baktığımızda, geç Şamanizm öğretilerinden daha İlahi bir görünüş söz konusudur. Bununla beraber rivayetlerde geçen özel isimlerin birkaç tanesi müstesna yabancı menşelidirler. Araştırmacıların belirttiğine göre bu hikâyeler Hint, İran, Yunan, Yahudi efsaneleriyle, belki de Kök Tengri dininin iç içe girmesiyle, Mogol devrinde ortaya çıkan birtakım hikâyelerden doğmuştur. Bunların arasından Altay ve Saha Türklerinin gerçek inançlarını ayıklamak çok zordur.

Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 4-5, Denizli 1998-1999, s.42-43; S.Gömeç, "Ergenekun Yurdu Adı", **Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhaluk M.Çay Armağanı**, C. I, Ankara 1998, s.451-454; S.Gömeç, "Ergenekun", **Yörtürk**, 14/88, Ankara 2009, s.11-15). Öyle sanmaktayız ki, Şikari'nin aktardığı Karaman-nâme'de bile Ergenekun'un izlerini görmek mümkündür (Bakınız, Şikari, **Karamanoğulları Tarihi**, Konya 1946, s.105, 133-135).

⁶³ Mesela yüksek ve gürültülü bir şekilde yapılan zikir ayinlerinin İslamiyete sonradan sızdığı söylenir. Bakınız, Privratsky, **a.g.m.**, s.570.

⁶⁴ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-2. satır; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3. satır.

D- ŞAMANİZMDE TUFAN VE KİYAMET GELENEĞİ

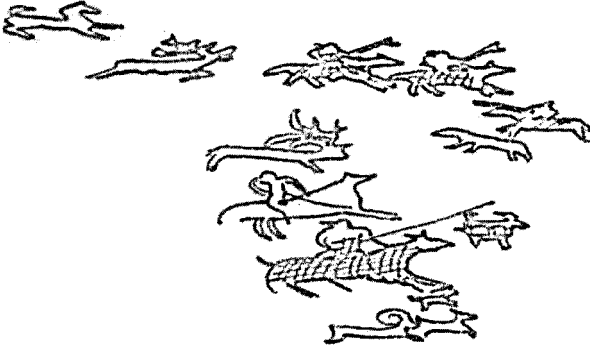
Dünyanın ve insanlığın yaratılışı gibi belki de “yeniden var oluş” diyebileceğimiz Tufan hadisesi de Sibirya Türklerinin inanç kültüründe önemli bir yer tutar. Bugünkü Altay ve Saha Türklerinin inancında “Tufan Efsanesi”nin çeşitli varyantları mevcuttur. Altay Türklerine ait Tufan efsanesini ilk defa rahip Verbitskiy yazıya geçirmiştir. Bunlardan birisine göre, eski zamanlarda Nama adlı meşhur bir adam vardı. Tengri Ülgen buna Tufan olacağını, insanları ve hayvanları kurtarmak için bir gemi yapmasını buyurdu. Nama'nın üç tane oğlu bulunuyordu. Oğullarına gemiyi inşa etmelerini söyledi ve Ülgen'in öğrettiği biçimde bir gemi hazırlandı. İnsanlar ve hayvanlar gemiye alındı. Bu sırada gökyüzünü sis kaplayıp, yerin altından sular fişkırmaya başladı. Gökten de yağmur yağıyordu. Bir müddet sonra sular çekilip, kara parçaları su yüzüne çıktı. Nihayet gemi bir dağın tepesinde karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgun, karga ve saksaganı yolladı, fakat onlar dönmedi. Bunun üzerine güvercini gönderdi ve güvercin gagasında bir dal ile geri geldi. Nama daha önce yolladıklarını görüp, görmediğini güvercine sordu. Güvercin üçünün de bir leşe konup, gagaladığını bildirdi⁶⁵. Nama onlara kıyamete kadar leş ile beslensinler diye bedduada bulundu. Tufandan sonra Nama, “Yayık Han” adıyla tanrılar arasına girdi.

⁶⁵ Bugünkü Hakas Türklerindeki bir inanışa göre, karga et gördüğünde öterse, bu düşman cesedini çağrıştırırmış. Bakınız, V.Ya.Butanayev-I.I.Butanayeva, **Hakaskiy Istoriceskiy Folklor**, Abakan 2001, s.38.

Yayık Han'ın (Nama veya Nuh) gemisinin son durağı Altay Türklerine göre, sıradağların zirvelerinden birisidir. Fakat her Türk boyu kendi dağlarını onun mekânı olarak gösterir. Bu Tufan efsanesinin de Türklere daha sonra Sami dinlerinden girmiş⁶⁶ olması gerek. Çünkü bu inançlara ait kitaplarda anlatılan hikâyeler, Sibiryaya Türklerinin arasında değişik bir yorum olarak yaşıyor.

G.Potanın tarafından tespit edilen bir Tuva hikâyesinde, yer bir kurbağanın üzerindedir. Kurbağa kıvıldarsa Tufan olur. Eski zamanda bu kurbağa bir kere kıvıldamış ve denizler dalgalanarak ulu Tufan olmuştur. Bu felaketi evvelden sezen bir ihtiyar, demir çivili sal yapmış ve bununla insan nesli ile hayvanları kurtarmıştır. Kırgızlar da dünyanın gök bir öküzün boynuzunda durduğuna inanıyorlardı. Bu öküz dünyayı bir boynuzundan öbürüne geçirirken zelzele oluyordu. Yine Sibiryaya ve diğer bazı Türkler arasında da bu tür hikâyelere rastlanmaktadır⁶⁷. Yine Anohin tarafından aktarılan bir rivayette, Tufan olacağını "temir boynuzlu kök teke" haber vermişti. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemiş, yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlardan ateş fişkırmıştır.

⁶⁶ Bir rivayete göre; Tufan'dan sonra yer o kadar yumuşamıştır ki, pehlivanları kaldıramamış ve onların vücutları olağanüstü yükseklikte dağlara dönüşmüştür (Bakınız, Sagalayev, a.g.e., s.65).

⁶⁷ N.F.Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. A.Bağcı, Konya 2004, s.113. Saha Türklerine göre de; dünya Baykal Gölü içinde yaşayan büyük bir balık üzerinde dururdu. Bu kutsal balığa Sahalar Aragit Balık derlerdi (Bakınız, Ögel, a.g.e, s.472).

Altay-Sayan Türklerinin bir Tufan efsanesi de, Orta Yenisey havalisinin atası olan Bars (Borus), ki bura da o Nuh'tur, geleceği önceden gören bir kişidir. Hakas-Minusinsk bozkırlarının eski ahalisi Kırgızlar da çok gözüpeklermiş. Burada, tabiattan ve Tanrı'dan korkmadan ömürlerini geçirirlermiş. Bars (Borus) Tufan'ı kırk yıl evvelinden hissederek, bir dağın tepesinde, demir çivilerden de yararlanarak, bir gemi yaptı. Sonra kendi ailesini, mallarını ve her hayvandan bir çiftini gemisine aldı. Fakat iki yaratık Argıla (mamut) ile Hankireti (iki başlı kartal) bu araca binmek istemediler. Tufan'ın otuzdokuzuncu günü Hankireti, Argıla'nın boynuzuna konarak, dinlenmeye koyuldu. Ancak su ikisini kaldıramadığından, batarak öldüler ve onların nesli kesildi. Kırkbirinci gün Bars'ın gemisi yüzerek Sayan Dağlarının tepelerinden birinde karaya oturdu. Bunun üzerine Bars (Nuh), bir kuzgunu yeryüzünde ne olup-bittiğini öğrenmek için gönderdi. O da bir müddet sonra ağzında bir yeşil dal ile döndü. Bars, Tufan'ın sona erdiğini anlayarak çok sevindi⁶⁸.

Her itikatta nasıl dünyanın bir başlangıcı, yani evrenin ve insanın yaratılışı söz konusu ise, bütün bu varlık dünyasının sonunun da olduğu mukadderdir. Altay Türkleri, birgün dünyanın nihayete ereceğine inanırlar. Bu gelecek son güne, yani kıyamete “kalgançı çak” derler. Türkiye Türkçesinde karşılığı *kalacak olan çağ* demektir. Burada anlatılan kıyamet inancına göre, birgün insanlar çok azacak, günahattan korkmayacaklar ve kötülükler alıp başını gidecek. İyilik ilahı Ülgen bu kötü insanlardan uzaklaşacak ve Erlik yeryüzüne yaklaşacak. Dünyada iyi güçler ile kötü güçler savaşa tutuşacaklar. Milyonlarca insan ölecek. Nihayet bir Ülgen kalacak ve o “ölüler kalkın” diye bağırınca, bütün cesetler yeniden dirilecek. Görüleceği gibi ana tema, İslamiyetteki mahşer inancının bir benzeridir. Dolayısıyla eski Türk inancında sevap ve günahın da karşılığı vardır ki, sevap için onlar “muyan”, günah içinse “yazuk” diyorlardı⁶⁹. Bu

⁶⁸ Butanayev-Butanayeva, **a.g.e.**, s.58-59.

⁶⁹ Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat-it-Türk**, C. III, s.16, 172.

durumda insanoğlu da sevabına veyahut da günahına göre, öbür dünyada ceza ya da mükâfat görür.

Altay bölgesi Türklerinden olan Teleütlere göre; “kalgançı çak” geldiğinde “gök demir, yer sarı bakır” olur. Hükümdarlar birbirleriyle savaşır, halklar kötülük düşünmeye başlar. Sert taşlar ufalır, kalın ağaçlar kırılır. İnsanların boyu bir dirsek kadar kısalmış. Oğul babayı, baba oğulu tanımaz. Yerden altınlar çıkar, fakat kimse almaz. Telengütlerde de buna benzer rivayetler anlatılır. Bu zaman geldiğinde töre bozulur, tepeler çalkalanır, demir üzeninin dibi delinir, çuvaldızın deliği yırtılır, sular kanlı akar, kara kurt kanatlanır, yer-gök gümbürder, deniz çalkalanır, dibi görünür, dokuz yerden parçalanır, insanı mahveden bitkiler türer, Erlik ile Bay Ülgen’in adamları savaşır. Toplumun düzeni şaşar⁷⁰. Burada da diğer dinler ver kültürlerden bir etkileşim söz konusudur. Şamanlar ya da kamlar bu durumu vecd halindeyken şöyle terennüm ederler⁷¹:

İslamiyette de kıyametin âlâmetleri aşağı-yukarı buna benzerdir. Fitne, fesat ve cahilliğin artması, ahlaksızlığın çoğalması, dürüst insanların azalması, iyinin kötü, kötünün iyi görünmesi vs. Bakınız, S.Çağatay, “Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı”, **DTCF. Türkoloji Dergisi**, C. VII, Ankara 1977, s.2.

⁷⁰ S.Buluç, “Altay Türklerine Göre Dünyanın Yaradılışı ve Sonu”, **Ülkü**, 17/102, Ankara 1941, s.509-511; İnan, **a.g.e.**, s.22-25; Çağatay, **a.g.m.**, s.1-4.

⁷¹ Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.228-229.

*Kara yer alevlenir,
İnsan nesli mahvolur.
Nehirlerde kan akar,
Dağlar girdap gibi döner.
Kayalar gürültüyle yuvarlanır,
Göğün kubbesi titrer.
Deniz dalgaları üst üste yığılır,
Sanki dibi görünür.
Şimdi denizin altında,
Dokuz kara taş parçalanır,
Bu taşın her birinden,
Birer demir bahadır olur.
Güçlü demir bahadırlar,
Demir atlara binerler.
Atların ön ayaklarında,
Dokuz demir kılıç parlar.
Arka ayaklarında,
Dokuz mızrak parlar.
Koşarken ağaçlara değince,
Hepsi mahvolur, parçalanır.
Tanrım, babam Kayra Kan,
Bu dünyayı yaratan,
O zaman kulaklarını kapar,
İnsanların feryadını dinlemez.*

E- TABİAT VARLIKLARINA KARŞI DUYULAN SAYGI

Bundan başka eski Türklerin birtakım kutsal saydığı nesnelere de bulunmaktadır. Bunlar “Kutlu Atalar Mezarlığı” olduğu gibi⁷², zaman zaman büyük bir dağ veya ırmak da olabiliyordu. Kaynaklar Hunların, Çin ile yaptıkları anlaşmalarını “Hun-dağı” denilen bir dağın tepesinde, kurban keserek teyit ettiklerini söylüyor. Yine Kök Türkler yılın 5. ayının ikinci yarısında Tanrı’ya Kutlu Atalar Mezarlığında kurban sunarlardı. Türklerle komşu Asya’nın bazı kavimleri de bu Türk adetlerini almışlardır. Bugün bile Altaylı Şor ve Beltirler⁷³ kurbanlarını Kök Tengri’ye yüksek dağ tepelerinde keserler. Fakat bunların hiçbirisi Şaman özelliklerini yansıtmaya yetmemektedir. Cüveynî tarafından bildirilen bir Uygur efsanesine göre, Uygurların saadet ve bolluk sağlayan kutlu dağları vardı. Ona “Kut Tag” denirdi. Bu dağ Çinliler tarafından parçalanıp götürüldükten sonra, Uygurlar felakete uğradılar. Bugünkü Mogolistan’da Karabalgasun harabelerine yakın Erdene-Ula hakkında da aynı hikâyeler anlatılır. Bunlar, bereketli eski Türk yurtlarının Çinliler tarafından işgal edildiği çağların izlerini taşır. Vatanın her bir karış toprağı kutsaldır ve kıymeti hiçbir şey ile ölçülmeyecek bir hazinedir. Ayrıca eski Türkler dağların Tanrı makamı olduğuna da inanıyorlardı. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması, uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuştur. Tanrı Dağlarının en ulu

⁷² Şine Usu Yazıtına göre 748 yılında, Uygurlar Atalar Mezarlığında yaptıkları bir kurultay ile Türk devletinin başına geçmişlerdir (Bakınız, Gömeç, **a.g.t.**, s.119). Mesela Kök Türklerden önce Çin’de 16 Devlet diye adlandırılan dönemde ortaya çıkmış olan bir Türk hanedanlığı, Kuzey Liangların (M. sonra 4. yüzyıl) hükümdarlarının Altun Dağların doğusunda kurban merasimi düzenlediklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bakınız, G.Z.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti’nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.31-32.

⁷³ Şorlar ve Beltirler konusunda bakınız, S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 3. baskı, Ankara 2006, s.130, 302.

zirvesine bugün bile Han Tengri denmektedir⁷⁴. Mesela eski Türklerin en kutsal dağı Ötüken'in "ıduk-başı" idi. Ama, bizatihi Ötüken başlı başına mübarek bir yurttu. Oguz Kagan Destanı'ndaki Or Tag ve Kür Tag'ın⁷⁵ kültürümüzde ayrı bir yeri vardır. Bugünkü Altay Türklerinin hepsince de Altay en kutlu dağıdır. Bir duada ise onun için şöyle deniyordu⁷⁶.

Bu aylı ve güneşli Ayaz Hanımız

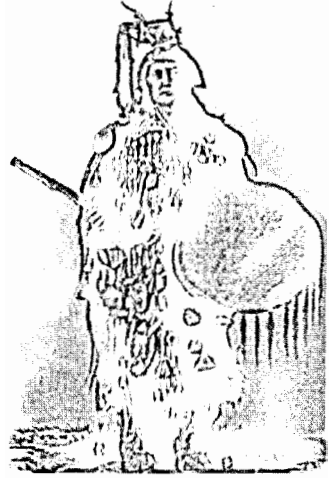
Ormanlı, taşlı Altayımız!

Nüfusumuz çoğalacak mı?

Ölümsüz hayat diliyoruz,

Çok yalvarıyoruz,

Çok yakarıyoruz.

⁷⁴ J.M.Deguignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. I, İstanbul 1924, s.201; M.Mori, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Üzerine", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966, s.371; İnan, **a.g.e.**, s.49-50, 129; H.Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara 1973, s.30-35.

Uygur Türklerinin meşhur "Göç Destanı", bu kutlu dağın Çinliler tarafından parçalanıp, götürülmesine bağlanmaktadır. Bakınız, Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.159-160; Gömeç, **Türk Destanlarına ...**, s.236-237.

⁷⁵ Or Tag ve Kür Tag birbirlerine yakın mahaller olsa gerek ve Or Han ve Kür Han isimleriyle de alâkalıdır. Tarihi kaynaklarda bu dağlar Kıpçak Bozkırlarında gösteriliyorsa da, B.Ögel bunu kabul etmiyor ve daha güneyde Çu Vadisine yakın olabileceğini ileri sürüyor (bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.150-153). Nizamüddin Şami, Temür'ün Özbek ülkesine yürümeden evvel Or Tag'da olduğunu ve buradan yola çıktığını belirtiyor (bakınız, Nizamüddin Şami, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.138).

⁷⁶ Altay insanı her taraftan kucaklar ve içine alır. Altay'ın çocukları da ona sevgi ve şükranla cevap verirler. Altay onların kültürlerinin en üst değeridir (Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.202; Sagalayev, **a.g.e.**, s.61).

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü de vardır. Altaylı ve İdil-Ural Müslüman Türklerinden Mişerler arasında güneşle yemin geleneği halâ sürmektedir⁷⁷. Altaylılara göre güneş ana, ay da atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Bazı Saha masallarında büyük kahramanlar güneş ve ayın himayesi altındadır. Onların inancına göre zaman zaman güneş ve ay kötü ruhlarla mücadeleye girerler. Eğer yenik düşerlerse güneş ve ay tutulması gerçekleşir. Güneş ve ay tutulduğunda Altay Türkleri bağırıp, çağırırlar, davul çalarlar. Bu gürültülerin kötü ruhları korkutacağına inanılır. Bu adet Türkiye'nin çeşitli yerlerinde şimdi bile yaşamaktadır.

Sahalara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de üstün özellikleri olan nesnelere. Oyunun veya şamanın cübbesinde güneşin sembolü olarak demirden ve gümüşten yapılan halkalar vardır. Bu nesnelere vücut hareketleriyle güçlü sesler çıkarırlar. Bunlar tıpkı söz konusu nesnelere günlük hayattaki işlevsel özelliklerine bağlı bir biçimde din adamlarının elbiselerine iliştiliyordu. 735 senesinde Bilge Kagan'ın oğlu tarafından inşa ettirilen, Bilge Kagan Anıt Mezarlığının etrafında bulunan

⁷⁷ Türk dilinde yemin etmek manasına kullanılan "and içmek" sözünden de anlaşılacağı gibi, yemin bir şeyin içilişyle olurdu. Taraflar, mesela parmaklarını keserek kımıza veya bir başka içeceğe katıp, içtikten sonra bir tür sözleşme yapmış oluyorlardı. Bu aynı zamanda kan kardeşliğinin de bir göstergesiydi. İskitlerin de bu şekilde ant içtiklerine şahitiz. Ayrıca "demir" eski Türklerce kutsal sayıldığından bundan yapılan kılıç üzerine yemin etmekte, bütün Türklerce umumi bir gelenek haline gelmişti. Kök Türklerden bahseden kaynaklarda, ant merasimlerinde kılıç ve kımızın da yer aldığı anlaşılıyor. Tabiki bu kımız bir hakimiyet sembolü olan kadehle içiliyordu ki, Türk coğrafyasındaki bütün heykellerin elinde bir de kadeh vardır. Buna bağlı olarak taraflar kılıcı ellerine alıp, "sözümüzden dönersek, kök girsin, kızıl çıksın" diyorlardı. Avar kaganı Bayan da, Bizans ile yaptığı anlaşma sırasında, bunu bozduğu takdirde, "gök üstüme yıkılsın, Tanrı'nın şimşekleri beni mahvetsin" diye, zikretmişti. Herhalde bu gelenek Türk İskitlerden beridir geliyordu (Bakınız, Seyfi, a.g.e., s.64; H.N.Orkun, "Eski Türkler Nasıl Yemin Ederlerdi", **Resimli Tarih Mecmuası**, 1/9, İstanbul 1950, s.349-350; E.Esin, "Eurasia Göçebelerinin San'atının ve İslamiyetten Evvelki Türkistan San'atının Türk Plastik ve Tersimi San'atları Üzerindeki Bazı Tesirleri", **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi**, Ankara 1960, s.172; İnan, a.g.e., s.317-330; Joinville, a.g.e., s.185; Herodotos, **Herodot Tarihi**, Ter. M.Ökmen, İstanbul 1991, s.211). Ayrıca Dede Korkut Hikayelerinde "kılıç ile doğranmak, ok ile saplanmak" şeklinde de çok ağır yeminleri görmekteyiz.

balballardan birisinin üstünde ay ve güneş tamgasına rastlanılması boşuna değildir. Güneşin karşılığı belki yeryüzünde kagan, ayın sembolü de katun idi⁷⁸. Yine umûmen Türkler, güneşi ana, ayı da ata olarak görürler. Mesela Sibirya Türkleri arasında anlatılan bir hikâyede, önceleri ne ay ne de güneş vardı. İnsanlar havada uçarlar, kendi etrafına ışık saçarlardı. Güneşe ve aya ihtiyaçları yoktu. Bir gün aralarından birisi hastalandı ve onu iyileştiremediler. Yani ışığı kesildi. Bunun üzerine Tanrı'ya yalvarmışlar, Tanrı da onlara iki nesne yollamıştı. Bunlar büyüye büyüye göğe çıkıp, çevrelerine ışık saçmaya başladılar. Böylece gökler ve yerler ısındı. O günden sonra güneş ile ay dünyayı ısıttı. Buradan da çıkan sonuca göre, ay ve güneş bütün insanlar gibi, konar-göçerlerin hayat tarzında da vazgeçilmez iki unsurdur. Güneş her gün dünyayı aydınlatan, ısıtan, canlılara hayat veren bir nesne olduğu üzere, ay da göçerlerin gecelerini ısıtan, yollarını aydınlatan bir varlıktır⁷⁹. Dolayısıyla ay ve güneşin işlevlerini bu açıdan da değerlendirmek gerekir. Burada belki şunun da belirtilmeliyiz ki, yukarıdaki temel sosyolojik izahlarla beraber, ayın da Türk kültüründeki yerinin çok daha eski zamanlara gitmesidir. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre, Türk-Hunlar düşmanlarına dolunay vakitlerinde saldırıyorlar, ay küçülmeye başlayınca da geri çekiliyorlardı⁸⁰. Bunun altında da muhtemelen ay ışığından faydalanma gibi bir anlayış yatıyor olmalıdır. Onlara

⁷⁸ Kök Türk dönemi paralarının üzerinde hem kagan, hem katunun resimlerinin bulunması ilginçtir.

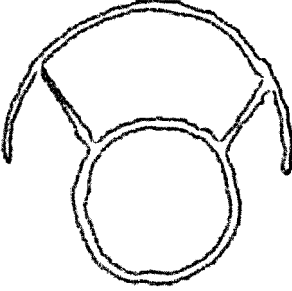
⁷⁹ Radloff, **a.g.e.**, s.234; E.Esin, "Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 1, Ankara 1972, s.329; E.Esin, **Türk Kosmolojisi** (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul 1979, s.74; Watson, **a.g.e.**, s.164; Hatto, **a.g.m.**, s.150-151; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", **Yörtürk**, 8/51, Ankara 2003, s.18-19; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.187-188.

Eski Türkler, güneşin doğumu ile batımı sırasında davul ve zurnayla bu hadiseyi bir nev'i haber verme veya günün başladığını ve sona erdiğini bir tören gibi insanlara duyurmaktaydılar. Bakınız, J.B.Tavernier, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, Çev. E.Gültekin, İstanbul 1980, s.41.

⁸⁰ A.Alföldi, "Türklerde Çift Krallık", **II. TTKB**, İstanbul 1943, s.517.

Türkistan'ın çeşitli yerlerinde yapılan kazılarda ta Kök Türkler çağından kalma paralar üzerinde ay-güneş ve ay-yıldız sembollerine rastlanılmaktadır.

karşı duyulan sevgi ve saygı hissini, hemen eski Türk dininin merkezinde bir yere sokarak, kestirip atamayız. Yani zaman zaman düşünülmeden söylenen cümlelerde olduğu üzere, Çin kaynaklarındaki bazı ifadelerden yola çıkarak⁸¹; Türkler güneşe ve aya tapıyorlardı, demek çok yanlıştır.

Mesela, yıldızlardan da “Çolpan” (Tan Yıldızı) veya Kutup Yıldızı kutludur⁸². Onu inanç kültüründe önemli bir yere koymanın sebebi de, tamamen bir ihtiyaçtan kaynaklanıyor. Çolpan veya Kutup Yıldızı da konar-göçer toplumların hayatında öncelikli bir mevkiye sahiptir. Özellikle göç mevsimlerinde sürüler ekili

arazilere zarar vermesin diye, geceleri yola çıkarılır. Geçmişin şartları içerisinde düşündüğümüzde, gökteki Kutup Yıldızı bir nevi pusula görevini yerine getiriyordu. O, sadece konar-göçerlerce değil, denizciler için de mühimdi.

Bugün şamanist olduğu söylenen Türklerin yıldırım ve şimşek hakkında da ilginç tasavvurları mevcuttur. Bunlara göre

⁸¹ Watson, a.g.e., s.164.

⁸² Sibirya Türkleri Kutup Yıldızı için Temir Kazık da demekte olup, bunu göğün direği gibi de düşünürler. Bu direk yıkılırsa, dünyanın sonu gelir. Çünkü bütün yıldızlar ona bağlı olarak dönerler. Bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.170.

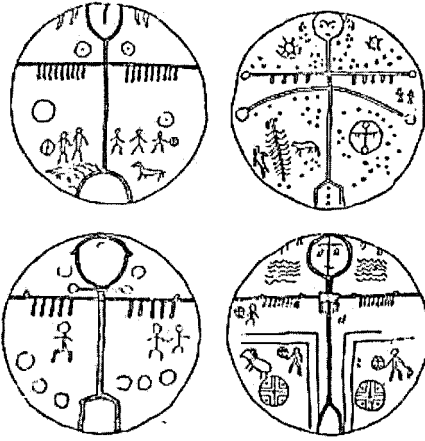
yıldırım ve şimşegin hareketleri Ülgen tarafından kontrol edilmektedir. Mesela yıldırım düşen ağaçtan bir parça alıp, saklanırsa, o yere kötü ruhlar giremez. Tuva Türkleri yıldırım ve şimşek çaktığında saçları saçarlar ve onlar gök gürültüsünü Ülgen'in konuşmasına bağlarlar. Yine Ülgen, yeryüzünden kötü ruhları kovmak için ateşli oklar kullanır ki, bunlar da şimşeklerdir. Çin kayıtlarının Uygurlar hakkında verdikleri bilgilere göre, onlar yıldırım düşmesinden hoşlanırlardı, deniyor. Sanırız bu Türklerin birtakım hareketlerinin Çinliler tarafından yanlış anlaşılması yüzündendir. Yine, gök gürledikçe bağırıp, çağırırlar ve göge ok atarlardı. Bir yıl sonra yıldırım düşen yerde toplanıp, bir koyun keserek, oraya gömerlerdi⁸³, biçimindeki ifadelerle rastlıyoruz. Burada şu hususu da açıklamakta fayda vardır: Meşhur Oguz Kagan Destan'ında, zaman zaman Oguz'un çocuklarını yer ve gök tanrısının gönderdiği kızların doğurduğu yolunda bazı saçma görüşler ileri sürülmektedir. Hatırlanacağı gibi, bu kadınlardan birisi gökten bir ışık şeklinde inmiş; diğerine de bir ağaç kovuğunda rastlanılmıştı. Bilindiği üzere Oguz'un altı tane çocuğu mevcuttur. Bunlardan üçü Kün Han, Ay Han, Yıldız Han; üçü de Tag Han, Kök Han, Tengiz Han adını taşır. Bu isimler Türk evren sisteminde vazgeçilmez unsurlardır. Ama burada gözden kaçan bir durum söz konusu, o da bu adların Türk cihan hâkimiyetiyle alâkalı oluşudur. Yani Türk devleti ve hükümdarı bütün dünyaların hâkimidir. Bu isimler Türk devletinin sahip olduğu egemenlik sınırlarını göstermektedir. Nasıl ki, Türk beyleri güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar hâkim

⁸³ Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, s.140; İnan, **a.g.e.**, s.29-30; Bunayev-Butanayeva, **a.g.e.**, s.51; N.F.Katanov, **Türk Kabileleri Arasında**, Çev. A.Bağcı, Konya 2004, s.111.

Gökte meydana gelen yıldırım, şimşek veyahut da yıldız kaymalarının Türkler arasında önemini arz-eden bir hadise de M. sonra 407'de meydana gelmişti. Bugünkü Çin'in kuzey-batı taraflarında yer alan Kuzey Liang Hun Devletinde bir deprem oldu. Türk ordusunun da doğuya bir sefere çıkması söz konusuydu. Komutanlardan birisi Bengü Kagan'a bunun iyiye işaret olmadığını söyledi. Tam bu sırada buldukları yerin üzerinden herhalde bir yıldızın kaymasını kagan hayra yormuştur ki, yanındakilere başarılı olacaklarını belirtmiştir. Bakınız, G.Tang, **Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.45.

olabilecekleri iddiasında bulundularsa⁸⁴, onlar yerlere ve göklere de hükmedebilirlerdi.

Belgelere baktığımızda eski Türkler göre, yıldırım ve şimşek gibi tabiat olayları zaten Tanrı'nın iradesine bağlıydı⁸⁵. Dolayısıyla onlarda gizli güçler aramak düşüncesi yanlış olup, bu da çok sonraları ortaya çıkmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere yıldırım ve şimşegin hareketlerini belki de eğlenceli bir şekilde karşılayan tarihin Türkleri, bunlardan yağmurun yağması, bereketin artması haberini alıyorlar ve iyi karşılıyorlardı.

Ateşle ilgili inançlara gelince, ilk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ateş lazım değildi. Et yemek ihtiyacı ortaya çıktıktan sonra ateş gerek oldu. Ülgen gökten biri ak, biri kara iki taş indirdi. Kuru otları bu taşları birbirine sürterek yaktı. Bundan dolayı ateş kutlu olup, Altaylılar ve Sahalar

çakmak taşıyla tutuşturulan ateşi mübarek saydılar. Altay Türklerinde son zamanlara kadar gelin ve güvey ilk ateşlerini çakmak taşıyla yakmışlardır. Çünkü yeni bir ev ve ailenin kurulması çok önemlidir. Saha oyunları da tören için gerekli olan ateşi çakmak taşıyla alevler. Kibritle yakılan ateşe Rus ateşi deyip, ayinlerde bunu kullanmazlar. Ayrıca aile ocağında yanan ateş nasıl olursa olsun kutludur. Bütün Türkler ocağın sönmesini ailenin ya da soyun sönmesi olarak görürlerdi. "Ocağın sönsün, bacan tütmesin" gibi sözler, hakikatte soyun kuruması, ailenin

⁸⁴ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.15-16; S.Gömeç, "Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 22/35, Ankara 2004.

⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, Divan'ında "Tengri yaşın yaşattı", yani Tanrı şimşek çaktırdı, diyor. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. II, s.356.

dağılmasıyla ilgilidir⁸⁶. Altay Türkleri, herşeye küfür etseler de, ateşe hakarete bulunmazlar. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesinlikle yasaktır. Ateş gök ile ışıklı dünyanın ve nihayet güneşin bir sembolüdür. Asya Türklerinin çoğu ateşe bakarak fal açarlar. Bu durum hikâyelere de yansımıştır ki; Manas Destanı'nda anlatıldığına göre, Manas'ın babası Cakıp Han ateşe bakıp, gelinlerinin mukadderatını söylemiştir. Eskiden yeni gelinler küle de bastırılırlardı, bu da yine ocağı tüttürmeyle alâkalı idi.

Türklerin itikadına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. 6. yüzyılda Kök Türklere gelen Bizans elçilerinin kötü düşüncelerden arındırılmaları için ateşten atlatıldıkları, Bizans kaynaklarında kayıtlıdır. Mogollarda da bu adet görülür⁸⁷. Hatta Müslüman Türklere de bunlar gelenek halinde yaşamaktadır. Nevruz ateşinden atlamak bunun en güzel örneğidir. Başkurt ve Kazak Türkleri bir yağlı paçavrayı tutuşturup, hastanın etrafında “alas, alas” diye dolaştırırlar. Buna “alaslama” denir. Bu kelime Türkiye Türkçesine “alazlama” şeklinde geçmiştir. Manası “ateşte temizleme” demektir. Bütün Türk coğrafyasında, mayıs ayının ilk haftasına denk gelen bazan Hıdırellez, bazan da Kırmızı Murunduk gibi adlarla anılan günlerde de insanlar kötülük ve hastalıklardan arınma düşüncesiyle ateş üstünden atlarlar. Bir kısım Kazak yörükleri yaylaya çıkarken, hala hayvan sürülerini iki ateş arasından geçirirler. Ateş konusundaki inanışlar da, Türklerin sosyal hayatlarının bir ihtiyacından doğmuştur. Eskiden tıbbın ilerlemediği çağlarda, birtakım bulaşıcı ve mikrobik hastalıkların tedavisinde ateşten faydalandığını hepimiz bilmekteyiz ki, kaynaklarda anlatılanlar ve günümüzde tatbik edilen bazı geleneksel uygulamaların temelinde bu yatıyor. Bu sebeple eski Türk inancında

⁸⁶ Aile içinde çok şiddetli anlaşmazlıklar olsa da Türkler, aile ocağının devamı hususunda hep hassas davranmışlardır. Hatta o kadar ki ocak ile aile eş manaya gelmektedir (Bakınız, V.Türk, “Ocak Sözü ve Ailesi”, **Türklük Bilimi ve Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, Ankara 2009, s.256.

⁸⁷ 12. asrın ikinci yarısına doğru Mogol hanının yanına gönderilen hristiyan elçiler ve papazların bu şekilde ateşten atlatıldıklarını bilmekteyiz. Bakınız, D'ohsson, a.g.e., s.256.

ateş kültü ile ocak kültü birbirinden ayrılmaz. Ateşin toplum hayatındaki rolü bilinmediğinden dolayı, hemen ateşle ilgili bir inancın “Türklerde ateş kültü” adı altında birleştirildiğini görüyoruz. Mesela Umay’ı bile doğrudan bununla irtibatlandırılanlar vardır. Yine Sibiryaya Türklerinin bir yakarışında ateşle ilgili şu sözlere rastlamaktayız⁸⁸.

Ayaz hanın parçası, ayın ve güneşin payı,

Altın yargı sen sor, aevli ateşe ulaştır!

Halka ardı kesilmeyen kısmet ver.

Her zaman ala dursun,

Yıldırım tanrısından ses alıp dursun,

Halka bereket yetiştirip dursun,

Aevli ateşin sahibi,

Ayrılmaz can yaratmış,

Şaşmaz ruha biçim vermiş.

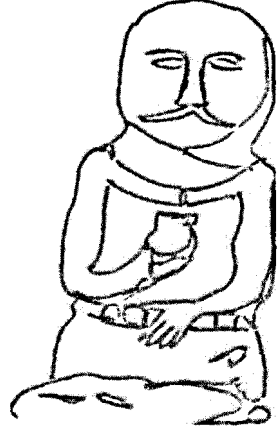
Aevli ateş sahibi Ak Yayık! Gökte Tanrı!

Bütün bunlar bir yana, ateşle alâkalı inanışların temeli çok eski devirlere kadar gitmektedir ki; Kök Türklerden haber veren Çin kaynaklarında ateşi bulan kişinin unvanının da Türk olarak anılması ilginçtir. Bu hikâyenin içerisine birtakım mitolojik unsurlar da girmiş olmasına rağmen, gerçek olan ateşin sosyal işlevi, soyun ve ata ocağının devamının bir göstergesi olmasıdır⁸⁹.

⁸⁸ İnan, **a.g.e.**, s.66-68, 128; Boyle, **a.g.m.**, s.6941; L.P.Potapov, “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, Çev. M.Turanlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 1, İzmir 1996, s.227; Ünal, “Kazak Türklerinde Defin...”, s.105; F.M.Kabalak, **Çorum-Bayat Yöresinin Gelenek ve Göreneklere**, DTCF. Bitirme Tezi, Ankara 2010, s.13; İ.Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.53.

⁸⁹ Eski Türklerde ocağın kutluluğunu göstermesi bakımından bir gelenek de şudur: Yeni gelin aileye katılırken yine bir takım törenlerle karşılanmaktaydı. Buna göre, gelin çadıra girmeden önce eşiğin önünde durur, yanına ailenin büyüklerinden biri gelirdi. Sonra başına bir ip bağlanarak, eşiğe basmadan içeri dahil olması sağlanırdı. O, ocağın kenarına götürülüp, “üç defa başını ocağa vur”, denilirdi. Merasim bitince, ailenin yaşlısı; “evimizde kalacak” derdi (Bakınız, Freilitz-Rawlig, **Türkmen Aşiretleri**, Haz. A.Cin-H.Kortel-H.Eroğlu, İstanbul 2008, s.228-229). Bu geleneğe bağlı olarak kısaca eşik meselesi üzerinde de

Söz konusu destan özetle şöyledir: Kök Türklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden⁹⁰ çıkmışlardır. Kabile reisine A-pang-pu (Apa Bug/ Bangu) denirdi. Onun onyediyane kardeşi vardı. Küçük kardeşlerinden birinin adı İ-chi Ni-shu-tu (İçik İni Kutlug) idi. Bu çocuk kurttan olmuştu. Bütün kardeşlerinin yaradılışları doğuştan biraz zayıf olduğundan dolayı, devletleri düşmanları tarafından süratle yok edildi. Tabiatüstü bir kudrete ve özelliklere sahip olan İ-chi Ni-shu-tu'nun yağmur yağdırma ve rüzgar estirme yetenekleri vardı. O iki eşe sahipti. Bunlar yaz ve kış tanrılarının kızlarıydı⁹¹.

Bu iki kadından biri dört tane çocuk doğurdu. Bunlardan birisi beyaz bir leylek (ya da kuğu) oldu. İkincisi A-fu ile Kem nehirleri⁹² arasında oturdu. Bunun adı Kırgız idi. Üçüncü çocuk

durmak istiyoruz. Eski Türkler, ailenin yaşadığı mekânları kutsal görmüşlerdir. Dolayısıyla toplumun ve devletin temelini teşkil eden ailenin günlük hayatlarını sürdürdükleri yerler onlarca mübarekti. Bu kutlu mekâna girmek için herkesin evvela kapıdan veya eşikten geçmeleri gerekir. Hatta 16. asra ait bir seyahatnamede, Erdebil'deki Şeyh Safi'nin sandukasının bulunduğu mabede girerken kim eşiğe basarsa, çok ağır bir cezaya çarptırılır, deniyor (Bakınız, Gökalp, **a.g.e.**, s.297; Tavernier, **a.g.e.**, s.43-44). Eşik, onların kendi dünyalarına ya da hayatlarına başlangıçtır. Günümüzün Semavi dinlerinde olduğu gibi, tarihteki Türklerin inançlarında da muhtemelen insanı, aileyi ve milleti kontrol ederek, izleyen melekler mevcuttu. Hâk dinlerdeki bu meleklerin insanın sağında ve solunda yer almalarına benzer bir şekilde, evlerinde kapı veya eşiklerinin sağında, solunda beklediklerine eski Türkler kanaat getirmişlerdir. İşte buna bağlı olarak, o kutsal varlıkları incitmemek ya da üzerlerine basmamak için, geçmişte ve günümüzde Türklerin evlerinin içerisine girerlerken eşiğe basmamaya özen gösterdiklerini düşünmekteyiz.

⁹⁰ Liu, bu Sou ülkesini Hsien-pi yurdu ile birleştirmektedir ki (Liu, **a.g.e.**, C. II., s.489), bize göre burası Orkun Havzasıdır.

⁹¹ Bu rivayet daha çok abartılmış, muhtemelen içerisine sonradan başka unsurlar katılmıştır. Bunun en bariz göstergesi eski Türk dininde birden fazla Tanrı'nın olmamasıdır. Yani eski Türk inancında tek bir yaratıcı mevcuttur. Bahaeddin Ögel de bu görüştedir. Bakınız, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.299.

⁹² Buraları Mogolistan'ın kuzey-batı taraflarıdır.

da Chu-chin suyunda⁹³ yerleşti. Dördüncü oğul ise, Chien-shu ve Shin Dağlarında⁹⁴ ikamet ediyordu. Kardeşlerinin de en büyüğüydü. Bu dağlarda, yıkılan eski devletin başkanı A-pang-pu'nun bir oymağı yaşıyordu. Onlar soğuktan çok muzdarip idi. Dört çocuğun en büyüğü burada ateşi bulmuş ve onları ısıtarak beslemişti. Böylece kabile ölümden kurtuldu. Bu sebepten, diğer üç kardeş birleşerek en büyüklerini başkan seçtiler. Büyük kardeş han olunca da, kendisine “Türk” unvanı verildi. Onun gerçek adı Na Tu-lu (Apa Tuğlu veya Törü) idi. On tane karısı bulunuyordu. Bu kadınların doğurdıkları erkek çocukların hepsi de, soy adlarını annelerinin isimlerinden almışlardı. Börülü ailesi ise, Türk'ün küçük karısının neslinden geliyordu.

Türk ölünce, on değişik anneden doğan çocukları toplandılar ve aralarından birini kagan yapmak istediler. Hepsini, büyük bir ağacın altına gittiler ve orada şuna karar verdiler: Ağaca doğru kim daha yükseğe zıplarsa, o başkan olsun. Börülü'nün oğlu diğerlerinin içinde en genç olması hasebiyle, en yükseğe zıpladı. Böylece, onu önder seçtiler. Börülü'nün çocuğu kagan olunca, A-hien Şad (Aki) unvanını aldı⁹⁵.

Belki bu arada biraz da suyun öneminden bahsetmekte fayda var. Türkiye de dahil olmak üzere, bugün Türk Dünyasının pekçok yerinde, başta büyük akarsular olduğu halde, birtakım su kaynakları da kutludur. Eskiden ulaşılması uzak olan mekânlardaki, ulu ağaç diplerindeki vs. gibi sulardan zaman zaman insanlar şifa beklemişlerdir ki, bu durumun halâ devam ettiğini söyleyebiliriz. Geçmişten gelen bazı inanışlara göre, su pisletilmez. Bu şekilde davrananların kabirlerinde azap çekeceklerine inanılır⁹⁶. İnsanın en temel ihtiyaçlarından birisi olan suyun kirletilmemesi gerektiği ilkesi, Çingiz Yasalarının başlıcalarındandır. Bunların da elbette temelinde birtakım

⁹³ Herhalde Yenisey (Enesey/ Anaçay) kıyıları. Bakınız, Liu, a.g.e., C. II, s.489.

⁹⁴ Sayan Dağlarının batı tarafları sanılmaktadır. Bakınız, Liu, a.g.e., C. II, s.489-490.

⁹⁵ Bu destan için bakınız, Gömeç, **Türk Kültürünün Ana...**, s.263-264; Gömeç, **Türk Destanlarına...**, s.191-192; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.36.

⁹⁶ G.Demir, **Isparta-Gelendost Yöresinde Eski Türk İnançlarının İzleri**, DTCE. Bitirme Tezi, Ankara 2010, s.28.

sosyolojik gerçekler aranmalıdır. Su, her şeyden önce tabiata hayat veren esas maddelerden birisidir. Dolayısıyla insan neslinin hiçbir zaman vazgeçemeyeceği bir varlıktır. Bu kadar önemli olan bir şeyin korunup, kollanması lazımdır. Suyu pisletmemekteki amaç, onun kutsallığından daha ziyade kirlenerek salgın hastalıklara veya kullanılmamasına engel olmaktır. Bu yüzden Türk'ün yaşadığı coğrafyalarda su kutsaldır. Orkun, Selenge, İrtiş, İdil vs. bunların hepsine Türkler mübarek gözüyle bakmaktaydılar⁹⁷. O kadar ki, insan için son derece zaruri olan bu şeyden herkesin yararlanabilmesi için, çok eski çağlardan itibaren Türklerin çeşmeler ve su yolları yaptırdığını, bunlar vasıtasıyla da sevap kazanmayı düşündüklerini biliyoruz.

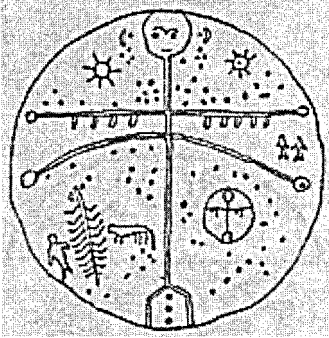
Son olarak yine Bizans kaynaklarında; Türkler ateşi, suyu ve havayı kutlu görürler, toprağı da mübarek sayarlardı⁹⁸, denmektedir.

⁹⁷ Başkurtlar arasında yaşayan bir inanca göre; herhangi bir ırmak veya gölde ilk defa yıkanmak isteyen insan, elbisesinin veya kuşağının bir yerinden ip koparak suya atarmış. Köye yeni gelen geline de su gösterme töreni yapılmış (A.İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953, s.250). Dünyadaki mevcut Türk kültürünün ortak olduğuna dair en belirgin işaretlerden birisi, bizzat müşahadelerimize göre, Türkiye'de de düğün merasimlerinin bir bölümünü teşkil eden "su düğünü" adı verilen gelenektir ki; halâ Kızılırmak ve Gökırmak havzasını teşkil eden Türkmen bölgesinde, bu sürmektedir. Yani söylemek istediğimiz, Türk insanı birbirinden binlerce yıl önce kopmuş da olsa, arada onbinlerce km mesafe de bulunsa alışkanlıklarını sonsuza kadar yaşatıyor.

⁹⁸ İ Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.157.

F- AYINLERDE KULLANILAN BAZI ARAÇLAR

Şamanizmde ayin yapmak için gerekli olan nesnelere en önemlisi davuldur⁹⁹. Davul, belki de kamın giysisinden çok daha eskidir. Tarihi kam giysilerinin izlerinin kalmadığı yerlerde bile davul kendisini korumuştur. Altaylılar ve Sahalar bu davullarına “tüngür” derler. Tüngürle (tünür, tür) birlikte bazan “çalı” adı da verilir ki, araştırmacıların bir kısmı bu tüngürü moğolca asıllı kabul ederken, bir kısmı da çalunun Türkçe çalmak fiilinden türediğini söyler. Bununla birlikte Divanü Lûgat-it-Türk'te bir nev'i davul olan defe “tümrük” dendiğini de görmekteyiz.

Davul Türkler tarafından tarihin en eski devirlerinden beri kullanılmaktadır. Buna ait Çin kaynaklarında da kayıtlar mevcuttur. Sadece dini törenlerde değil, eğlenceler ve savaşta da davul en başta gelen çalgıdır. Davuldan sesinin çok fazla çıkması sebebiyle, bir haber duyurma aracı olarak da fayda-

lanılıyordu. Ayrıca eski Yenisey Kırgızları ve Oguzlar, tarihçi Gerdizi'nin malumatına göre, davul gibi kopuz da kullanmışlardı¹⁰⁰. Bu özelliğiyle de kopuz Türklerin milli çalgısı olmuştur. Yani bugünkü bağlamanın veya sazın atası kopuzdur. Türk'ün sazına sahip olmak isteyenlerin bundan haberi yoktur.

⁹⁹ Bir inanışa göre, kamların en önemli çalgıları olan def veya davul Erlik tarafından icat edilmiştir (Sagalayev, a.g.e., s.31).

¹⁰⁰ 10. asırda Uygur yurtlarını ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te onların müziklerinde kopuz kullandığından bahseder (A.Caferoğlu, "Türk Kobuzu", *Ülkü*, 8/45, Ankara 1936, s.203-215; Ö.lzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989, s.57). Ayrıca kopuz ve davulun dışında çeşitli eğlencelerle, törenlerde yararlanılan müzik aletlerinden bazıları da şunlardır: İkeme (kopuza benzer bir çalgı), buçı (telli bir saz), sıbzıgu (bir tür düdük), çeng, kongragu (zil, çan), tümrük (def). Bunlar için bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s.137, 478; C. III, s.173-174, 357, 387; Hatto, a.g.m., s.156.

Bilindiği gibi Dede Korkut her hikâyesinde kopuzuyla ortaya çıkmaktadır. Ad verirken, dua (alkış) ederken hep kopuzunu kullanır. Bir Sibiryaya kamı da kopuzu için şöyle diyor¹⁰¹.

Çam ağacından kopuzumu elime aldım.

Suya yılan gibi dolandım.

Bu kopuzum kırılmadı,

Garip canım rahat durmadı.

Onbeşimde yapıştı,

Yirmi yaşında buluştu.

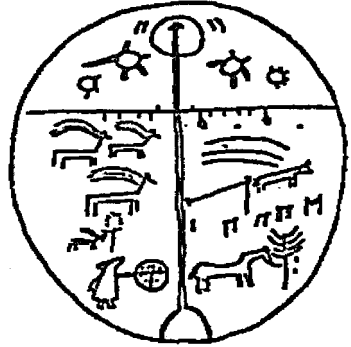
İstemediğim işe zorladı,

Kurumuş ağaca döndürdü.

Gök giyimli kır atım,

Altı kulaç ala atım.

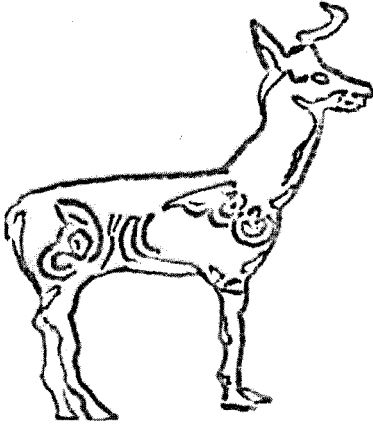
Davulun kasnağı kayın veya sedir ağacından yapılır. Bu ağaca da daha önce insan ve hayvanın dokunmamış olmasına özen gösterilir. Derisi geyik, dağ keçisi ve taydan olabilir. Davulun veya tefin iç kısmında, bir uçtan bir uca, kamın eliyle tutması için bir sap vardır. Ancak bu sapın hususiyeti, sanki bir insana ben-

zetilmiş olmasıdır ki, buna “tüngür iyesi” (esi) denir. Her kamın davulu ölümünden sonra bir ormana götürülerek, parçalanıp, bir ağacın dalına asılır. Kamın ölüsü de bu ağacın dibine gömülür. Kamlar mümkün olduğu kadar obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamayacağı bir yere

¹⁰¹ Bakınız, İnan, a.g.e., s.137.

defnedilirler ve ölüleri bir günden fazla evde tutulmaz¹⁰². Nerdeyse kamlar beraber gömülen bu davulun üzerinde bulunan resimler yerdeki ve gökteki varlıklara aittir. Başta kendi sureti, sağda ay, solda güneş ve bunların arasında yıldızlar, gök kuşağı, ağaç, kuş, kurt, köpek, kurbağa, balık, at ve geyik resimleri görülebilir. Hatta kadın ve erkeklere ait figürler dahi mevcuttur ki, hepsi ayın sırasında vazifelidir. Ayrıca davulun üzerine iliştirilen metal parçalar sesin kuvvetini artırır.

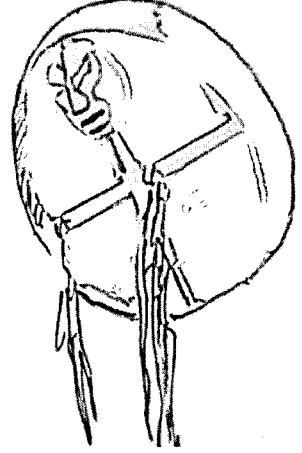
Eski inanışlara göre, her kamların evinde iki davul bulunur. Bunlardan biri ayinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır. Saha oyunları davul bulamadıkları zaman at kuyruğundan yararlanırlar. Bazı istisnai durumlarda kamlar davul yerine Yölgö'den (küçük yay) faydalanırlar. Fakat yölgö ile tam bir tören gerçek-

¹⁰² Radloff, a.g.e., s.235; Katanov, a.g.e., s.65-69; V.Kharitonova, "Khakass Shamanism", **Shamanism. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture**, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004, s.574; B.Ospanaliyeva, "Dombra ve Kopuzun Efsanesi", **Türksoy**, Sayı 25, Ankara 2007, s.36-40; Marco Polo, a.g.e., s.85.

Çok eski çağlardan beridir, hem dini törenlerde, hem de diğer şölenlerde Türklerin değişik musiki aletlerini kullandıklarına dair kaynaklar bize haber vermektedir. Çinli elçiler Türk yurtlarında gördükleri bu aletlerden söz ediyorlar. Özellikle bu hususta Uygurlar başı çekiyorlardı. Yine arkeolojik buluntu merkezlerinde musikişinaslar ile musiki aletlerinin tasvirlerine de rastlıyoruz. Pekçok musiki aletinin vatanının da Türkistan olduğu söylenir. Bakınız, Liu, a.g.e., s.466-467; E.Esin, **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara 1959, s.9; Esin, "Orduğ...", s.164; Esin, "Butân-ı Halaç...", s.33-34; E.Chavannes, "Tanglar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi", **İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 21, İstanbul 1975, s.39; R.G.Claviyo, **Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975, s.79; Esin, a.g.e., s.55; Rasonyi, a.g.e., s.38; Grousset, a.g.e., s.106; L.K.Ling, **Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları**, Doktora Tezi, Ankara 1978, s.61; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.211; Rubruk, a.g.e., s.35; Kitapçı, **Doğu Türkistan ve...**, s.113; J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.69.

leştirilemez. Altay Türkleri davul tokmağına “orbu”, Sahalar ise “bula-ayah” derler. Bu tokmak sığun (geyik) boynuzundan veya kayın ağacından yapılır. Umumiyetle Türkler kayın ağacını Tanrı ile ilişkilendirdiklerinden, dini itikatta önemli bir yeri vardır.

Davul tören sırasında, kamın ruhu dünyayı dolaşırken taşıt görevini ifa eder. Karada gezerken davul at, tokmak kamçı; sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek; göklere çıkarken kuş vazifesindedir. Doğu Türkistan’ın müslüman bakışları, davul yerine dap (def) ve dombak kullanırlar. Ayin yaparken def kamın arkadaşı tarafından çalınır, dombaki ise bakşı kendisi çalar. Bazı bakışlar ravab (rübap) denilen üç telli bir saz ile tören icra ederler.

Davulunu çalarak cinleri ve perileri toplayan oyunun elindeki ip veya asa bir kozmik bölgeyi diğerine bağlayan yoldur¹⁰³. Esasen kamın mistik seyahatlarında kullandığı başka araçlar da vardır. Mesela kayın ağacından yaptığı dokuz basamaklı merdiven, gök kuşağı gibi. Bunun yanı sıra ayna da kamların dini ayinlerinde önemli rol oynar. Aynanın yardımıyla kam veya oyun fala bakar, geleceği söyler, tedavi eder. Ayna hastalıklara sebep olan ruhların görülmesi ve hastalığın sonucunu öğrenmede bir araçtır. Mesela Türkistan’da bazan çocukların yastığının altına nazardan, korkudan ve kötü güçlerden sakınmak gayesiyle ayna konulmaktadır¹⁰⁴.

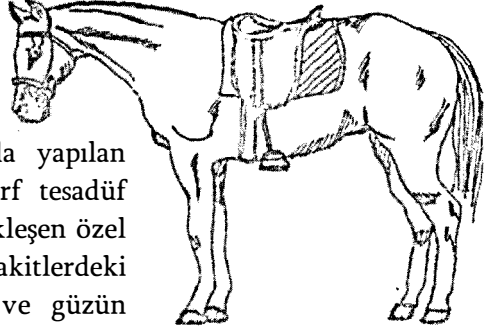
¹⁰³ Radloff, a.g.e., s.235; A.V.Anohin, “Altay Şamanlığına Aid Maddeler”, Çev. A.İnan, **Ülkü**, 17/100, Ankara 1941, s.337-343; V.Beşevliyev, “Proto Bulgar Dini”, Çev. T.Acaroğlu, **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.241; Buluç, a.g.m., s.315; Hatto, a.g.m., s.157; Katanov, a.g.e., s.128.

¹⁰⁴ İnan, a.g.e., s.93-96; R.M.Mustafina, **Predstavleniya, Kültü, Obryadı u Kazakov**, Alma-Ata 1992, s.135; Demir, a.g.t., s.9.

G- KURBAN VE BUNUNLA ALAKALI GELENEKLER

Eski Türk dininde ayin ve törenlerin iki kısma ayrıldığı söylenmektedir:

1- Muayyen zamanlarda yapılan ayin ve törenler. 2- Sırf tesadüf olaylar dolayısıyla gerçekleşen özel merasimler. Belirli vakitlerdeki törenler ilkbahar, yaz ve güzün yapılır ki, bunların geçmişi çok es-

kilere dayanır. Eski Türk sülaleleri bunları dini bayramlar olarak kutluyorlardı. Ancak dini mahiyetinin yanında birtakım ilim adamlarının da belirttiği üzere, sosyal manada işlevleri de söz konusuydu.

Mesela -bahar otların yeşerip, tabiatın canlandığı bir zamandı ki, bu konar-göçerler için hayati öneme haizdi. Bunlara dair bilgilere kaynaklarda her zaman rastlanabilmektedir. Ergenekun ve bahar bayramları bütün Türklerde, geçmişte olduğu gibi günümüzde de kutlanmaktadır. Müslüman Kazak, Kırgız ve Başkurlarda “kıımız murunduk” adıyla günümüzde bile mayıs ayında bir tür bahar bayramı yapılmaktadır. Başkurt kadınları ilkbaharı erkekleri karıştırmadan, “karga toy” diye kutlarlar. Bu törende kargalara darı, süt konur. Merasime küçük erkek çocukları dahi katılamaz. Yeni mevsimle beraber ürünün bol olmasını dilemek amacıyla, Tanrı’ya minnetlerinin bir ifadesi olarak süt saçıyorlardı. Baharın gelişi özellikle Ergenekun Bayramıyla coşkun bir hâl alırdı. Eski zamanlarda Türkler, bu

Sibirya Türklerinin inancına göre, güneşi yeryüzünde ayna temsil eder ve bazı din adamları aynaya bakarak da fal açarlar. Bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.188.

müstesna günde çeşitli oyunlar, eğlenceler ve spor müsabakaları düzenlerdi (at yarışı, güreş, ok ve gülle atma, çevgan, ip cambazlıkları, koşu, deve ve arslan oyunları vs.)¹⁰⁵. Tabi ki bu spor ve oyunların halk ile hayvanları zinde tutmaya yaradığını da vurgulamak gerekir.

Sonbahar bayramı Sahalarda kötü ruhlardan korunmak için yapılırdı¹⁰⁶. Bu bayrama “abası ısığa” (kötü ruhlara saçı) adı verilirdi. Bu isme rağmen törenin ilk gününde aydınlık ruhlardan Ulu Toyon, ikinci günde kötü ruhların lideri Arsan Dulay namına ayin gerçekleşirdi¹⁰⁷.

Türklerin eski inanç sistemine göre aşağı-yukarı kurbanlı ayin yoktur. Gerçek yaratıcı Tanrı’ya sunulacak kurbanlar تنها yerlerde, umumiyetle de kayın ormanlarında yapılırdı. Kurban mefhumunun da eski Türkçede tam karşılığı kesin olarak bilinmemektedir. Günümüz Türk boylarında “tayılga” ve “hayılga” kelimeleri varsa da, mogolcadan geçtiği düşünülmektedir. Saha Türkçesinde kurban anlamına gelen “kerek” sözünü görmekteyiz. Oyunun iştirakıyla ruhlara sunulan kurbanı denilir. Kurban edilen atın, sııklara takılan derisine de bu ad verilir. Eski Türk yazıtlarında da bu kelimeye rastlamak mümkündür¹⁰⁸. Kitabelerde öldü yerine “kergek boldı” veya “uçmağa bardı”¹⁰⁹ deyimleri söz konusudur. Sahaların kerek kelimesi de bundan başka birşey değildir. Bu

¹⁰⁵ Liu, **a.g.e.**, s.42; S.Gömeç, “Ergenekun Yurdun Adı”, **Dolunay**, 4/14, Ankara 2002, s.19; Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.274; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.273; Barbaro, **a.g.e.**, s.80.

Mesela Çin kaynaklarında eski Türk kızlarının da bir tür ayak topu oynadıklarından söz edilir. Bakınız, Eberhard, **Çin’in Şimal...**, s.67, 87.

¹⁰⁶ Hatta bugün Türkiye Türklerinde bile zaman zaman evin içindeki kötülüklerin veya fena düşüncelerin temizlenmesi için “kırklama” yapılır ki, bizzat Türkmen anamın kırk defa okunmuş suyu evimizin her tarafına serpererek, bu töreni yaptığına şahit olmuştur. Çünkü suyun da ateş gibi, ruhi ve fiziki her şeyi temizlediğine inanılır.

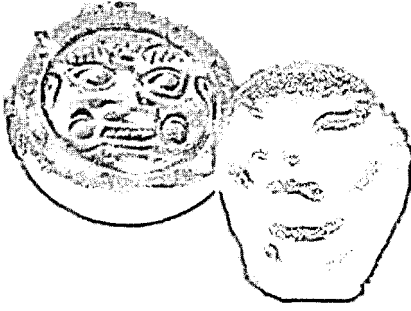
¹⁰⁷ İnan, **a.g.e.**, s.97-102.

Toyon, Saha Türkçesinde “Tanrı” manasına gelmektedir.

¹⁰⁸ Radloff, **a.g.e.**, s.236-237; İnan, **a.g.e.**, s.405-406; Barbaro, **a.g.e.**, s.47.

¹⁰⁹ **Köl Tigin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 10; Doğu tarafı, 4, 16, 30; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 4, 20; Güney tarafı, 10; **Köl İç Çor Yazıtı**, Doğu tarafı, 11.

terimle yine kurban manasında mogolca ve buryatçada da karşılaşmaktayız.

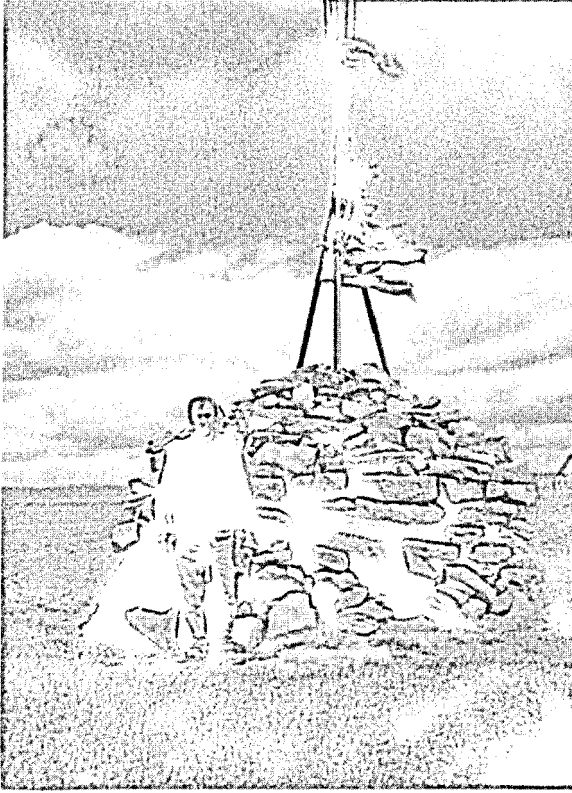

Kanlı kurbanlardan başka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalına (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kımız serpmeye gibi törenler bu kansız kurbanlardır. Kansız kur-

banlardan olan saç ise bütün Türk boylarında müşterektir. Bu Türkçe kelime mogolcaya “saçu” şeklinde girmiştir. Saçıya dini terim olarak saçılga veyahut çaçılga da denir. Saçı her boyun kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve kutlu saydığı nimetlerden biri olur. Konar-göçer Türklerde bu süt, kımız, yağ; çiftçi Türklerde de buğday, darı, şarap; tüccarlarda ise para olabilir¹¹⁰. Mesela Sibiryaya Türklerinden Karagaslar, herhangi bir suda balık avından önce kutsal saydıkları otlardan yakarlar. Böyle yapınca daha çok balık avlayacaklarını sanırlar. Bu saç adetini dünyanın başka kavimlerinde de görebiliriz. Birisi hakkında hayırlı haber verilirken “darısı başımıza” temennisi de bu eski töreden gelmektedir. Kök Tengri dininin geleneklerini yaşatan bugünkü bazı Türk boylarıyla, müslüman Türklerde evlenme hadisesi sırasında da saç saçılmaktadır. İnsanlar bu atılanları kapmak isterler, çünkü bunlar kutlu olarak görülürler. Burada saçının amacı, yabancı bir soydan gelen gelinin, kocasının ailesi tarafından kabul olunması ile uğur ve bereket getirmesini dilemek için yapılan bir gelenektir. Bu saçmayı serpen umumiyetle kaynanalar veya ailenin en büyük kadınları olur. Gelinler için birçok şeyler tabu sayılır. Yakın devirlere kadar bazı Türk bölgelerinde kadının, kocasının ve onun soyuna mensup erkeklerin adını söylemesi, kayınpederi ve kayınlarıyla

¹¹⁰ Bu kansız kurban adetini, İslamiyetteki “sadaka” ile de karşılaştırabiliriz.

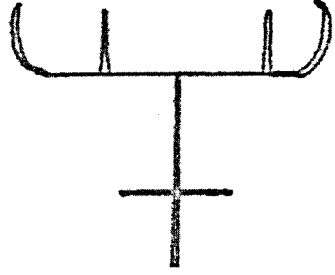
konusması ayıp karşılanmakta idi. Bu gelenek ta Sibirya'dan, Balkanlara kadar bütün Türk dünyasında yaşamaktaydı¹¹¹.

¹¹¹ A.Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. I, Ankara 1972, s.169-171; M.Eröz, "Türk Ailesi", **Aile Yazıları I**, Ankara 1991, s.238; Katanov, **a.g.e.**, s.29, 110; Demir, **a.g.t.**, s.11; N.Temür, "Salar Türklerinde Evlilikle İlgili Adetler", **Türklük Bilimi ve Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, Ankara 2009, s.493.

İslami dönem kaynaklarından olan İbn Bibi'de, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) tahta çıkması vesilesiyle, saçı saçıldığından bahsedilir (Bakınız, İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. II, Ankara 1996, s.20). Azerbaycan Atabeglerinden İldeniz'in hanımı, Hemedan'da bir gün hocalar yemek verir. İmamlardan birisi yemekten sonra bir gümüş kaseyi içindeki yemekle birlikte cebine koyar. Bu durumu gören hatun; "bütün kaseler imamlar için saçıdır, taksim edilsin" b.ı.yurur (Bakınız, Süleyman er-Ravendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr**, Çev. A.Ateş, C. II, 2. Baskı, Ankara 1999, s.286).

Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak, başı-boş salıverilen hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski Türkler “ıduk” diyorlardı. Bunun kelime karşılığı “salıverilmiş”, “gönderilmiş”, “kutlu” demektir. Terim olarak “Tanrı’ya yollanmış, Tanrı’ya bağışlanmış hayvan” anlamını taşır. Bu hayvana yük vurulmaz, sü-

tü sağılmaz, yünü kırpılmaz. Kök Türk çağında birtakım Türk yurtlarını gezmiş olan Çinli casus rahip Hsüan-tsang, Issık Köl’ün kuzey taraflarındaki Bing Bulak’ta pek çok geyik olduğundan, büyük bir bölümünün boynuna çanlar ve boncuklar takıldığından, bunların Tonga Yabgu tarafından, avlanmalarının kesinlikle yasaklandığından¹¹² söz eder.

Her tören için kanlı veya kansız kurban sunulması gerekir. En önemli kurban attır. Çünkü bu hayvan konar-göçer

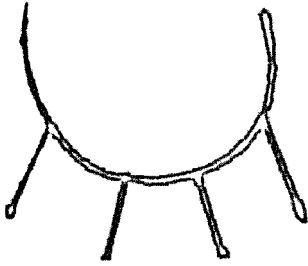
Türk’ün herşeyidir. Öbür dünyaya bile onsuz gitmeyi düşünemez. Ayrıca ta İslami döneme kadar süregelen bir geleneğe göre, bazı hükümdarların türbelerinde, belirli günlerde altın gerdanlıklarla ve atlas kumaş-

larla süslü atların bekletildiğini kaynaklar bize haber veriyor. Günümüzde bir kısım Türklerde, atların da renklerine göre kurbanı ve derman oldukları hastalıklar söz konusudur. Mesela gök at kurbanı baş hastalıklarının def’i, boz at kurbanı karın ve

¹¹² Eski Türklerin genellikle kendilerine güçlü hayvanların adlarını aldıklarını görüyoruz ki, bu da o hayvanlardaki müspet özellikleri kendilerinin de taşıyacaklarına inanmaları yüzündendir (Ayrıca bakınız, N.A.Baskakov, Perejitki Tabu i Totemizma v Yazıkah Naradov Altaya”, *Sovyetskaya Tyurkologiya*, No 2, Baku 1975, s.3-4; F.Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s.18).

göğüs hastalıklarından korunma, doru at kurbanı veremden sakınma, sarımtırak atlar da romatizmayı uzak tutmak amacıyla kesiliyordu. Attan sonra ikinci sırada ise koyun gelir.

Gerek bugün Kök Tengri dinini sürdüren Türklerde, gerekse Müslüman olmuşlarda kurban için en makbul hayvan erkek ve açık renkli olanlardır. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları Oguz Türkleri kurban olarak “attan aygır, deveden bugra, koyundan koç”

kesmişlerdir. Kırgız ve Kazaklarda da aynı motiflere rastlanılır¹¹³.

Kurban kesilen hayvanların kemikleri kırılmaz. Köpeklere verilmez. Ateşe atılır veya yere gömülür. Bazı özel törenlerden sonra kurban kemikleri toplanarak, bir kaba konulup, kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafatası ise bir sıruk üzerine takılır. Altay Türkleri ve Sahalar kurban olarak kestikleri atın derisini bir sırığa geçirip, tıpkı at şekline sokarlar¹¹⁴. Buna Altay Türkleri “baydara”, Saha Türkleri “tabık” veya “kerek”, derinin takıldığı ağaca da “tükölö” derler. Kurbanlık hayvanın ruhuna da “pura” adı verilir. Bununla beraber tören için kesilen ve pişen kurbanın eti küçük parçalar halinde doğranır¹¹⁵. Kam ağaçtan

¹¹³ Radloff, **a.g.e.**, s.238; A.İnan, “İnk mi? İdik mi?”, **Belleten**, C. 13, Ankara 1949, s.350; H.Tanyu, **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri**, Ankara, 1967, s.19-20; Ögel, **Büyük Hun...**, C. II, s.162-163; Katanov, **a.g.e.**, s.127.

At kurbanı İslamiyet öncesi bütün Türk topluluklarında ve hatta İskitlerde de görülen bir adettir. Bakınız, W.Eberhard, “Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair”, **Belleten**, C. 11, Ankara 1947, s.17; A.Rahman, “Uygurların Defin Merasimleri”, **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara, 1987, s309-310; Herodotos, **a.g.e.**, s.208; G.V.Dlujnevskaya, “Kudırge Kayası, Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış”, Çev. M.Turanlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı I, İzmir 1996, s.236; İbn Bibi, **a.g.e.**, C. I, s154.

¹¹⁴ İlginçtir ki bu adet İskitlerde (bakınız, Herodotos, **a.g.e.**, s.211) ve Mogollarda da vardır.

¹¹⁵ Güney Sibirya’daki at kurbanı törenlerinde kam çoğu zaman bir dünyadan öbürüne geçişi de gerçekleştirir. Bu törenler iki veya üç gün sürer. Merasim alanına önceden bir çadır kurulur ve buraya gövdesine dokuz çentik atılmış bir

bir kap alarak, bunun içine et koyar. Kurban yerine gelip, yüzünü doğuya dönerek, hanenin atalarına ve iyi ruhlara bunu sunar. Ardından bu görülmeyen misafirler gelmiş gibi sesler çıkarır. Bazan çadır veya evin önünde asılı olan ve “söltü” denilen ipe dokuz kat çamaşır dizilir ki, bu ev sahibinin Ülgen’e takdim ettiği hediyelerdir. Sonra kam şöyle bir dilekte bulunur:

*Atların taşıyamadığı hediyeler,
Alas! Alas! Alas!
Kişilerin kaldıramayacağı,
Alas! Alas! Alas!
Üç kat yakalı elbiseler,
Üç defa dönerek bakın onlara.
Yarışçılar için örtü olsun,
Alas! Alas! Alas!*

Peşinden davulunu eline alan kam, bunu ateşin dumanı üzerinde tutar. Bir tabureye oturur ve orbu ile ağır ağır vurmaya başlar. Artık ciddi bir sesle ruhları çağırıyordur. Kamlanan kişiyi davuluyla arasına alır ve dua okur. Sonra yine taburesine oturan kam, aşağı derecedeki ruhların yanına gelmesi için uğraşır, çünkü göğün katlarına tırmanırken veya yeraltına inerken onlara ihtiyacı vardır. Bu çağırma işini bazan bürküt, yani kartal ruhuyla yapar. Bu sırada şunları mırıldanır:

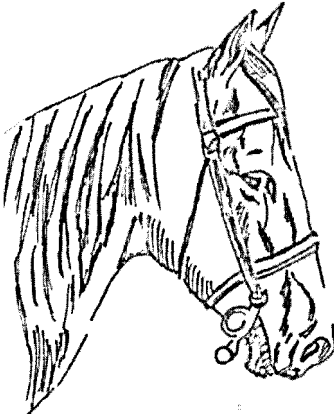
*Gök kuşları beş bürküt,
Tırnakları bakırdan,
Ayın tırnağı bakırdan,
Ayın gagası buzdan,
Geniş kanatların muhteşem.
Sol kanadı ayı örter,
Sağ kanadı güneşi örter.*

huş ağacı getirilir. Bu, evrenin dokuz katını simgeler. İlk gün at kesilir, ikinci gün ise kam meydandaki ağaca tırmanır ve trans haline geçer. Diğer dünyada duyduklarını seyircilerine aktarır. Sembolik olarak çıktığı dokuzuncu katta Tanrı Bay Ülgen’e kurban sunar ve bayılır (Waida, a.g.m., s.220-221).

*Ey dokuz kartalın anası,
Yayık'ı geçerken şaşırmaz,
İtil üzerinde yorulmaz.
Öterek gel sen bana,
Oynayarak gel sen bana.
Sağ omzuma kon!*

Kartalın cevap vermesini de onun sesini taklit ederek gösterir. Bu kuşun ağırlığını anlatmak için omuzlarını biraz aşağıya büker. Misafir ruhları davulda topladıkça, vuruşu şiddetlenir ve bu yükün sancısını ifade gayesiyle, sağa-sola yalpalanır. Sonra kam yavaş yavaş eğilir, davulunu kaldırıp, orta yere gelir. Orbu ile davulun üzerinde çapraz şekiller çizer. Bundan maksat arkasında bulunan ruhu temizlemektir. Bu suretle Erlik'in tesirini uzaklaştırır. Peşinden kamlanan kişi ve aile efradını arada davuk olmak üzere kucaklar. Davulun içine toplanan ruhlar vasıtasıyla onları kötülöklere karşı arındırır. Bu esnada kötü ruhların gitmesi için şöyle emir verir:

*Çok! Çok!
Geldiğın yoldan uzaklaşma,
Geçtiğın sudan uzaklaşma,
Taşlı dağlar üzerinden uç!*

Bütün bunları yaparken kam, büyük bir ustalıkla kendinden geçer. "Taptı" denilen merdivenin ve ateşin etrafında döner. Gök gürlemesi ve şimşegi taklit eder. Artık yavaş yavaş göğün katlarına doğru çıkması gerekir. Bunun içinde önceden hazırlanan ve kaza benzeyen bir mindere oturur. İki kolunu kanat gibi sal-

lar, bu sırada davuluna da vurur. Güya bu seyahatte bir sürü haber alır. Ne kadar güçlü ve becerikliyse, o kadar yükseğe tırmanır. En yukarıda, büyük bir saygı ile davulunu hafif hafif çalarken, Ülgen'e şu şekilde seslenir:

*Üç merdivenle çıkan han,
Üç sürülü Bay Ülgen.
Karşıdaki gök yamaç,
Yukarıdaki mavi gök,
Akıp giden gök bulut,
Erişilmez mavi gök,
Sonsuz geniş sulak yer,
Üç kat yüksek Ülgen Ata.
Ay baltanın yüzü sakınır,
At tırnağı kullanır.
İnsanları sen yarattın Ülgen.
Bizi seslenerek kuşatan,
Hayvanları sen verdin Ülgen.
Bizi felakete atma,
Kötülüğe karşı güç ver.
Bize Körmös'ü gösterme,
Bizi onun eline bırakma.
Yıldız dolu gökleri,
Bin defa dolanan,
Günahlarıma göre hükmetme!*

Ülgen'le konuşmasını tamamlayan kam, vecd halinin doruğuna çıkar¹¹⁶. Yorulunca yere yuvarlanır. Yardımcısı davul ile orbuyu elinden alır. Birkaç dakika geçince, sanki yeni uyanmış gibi gözlerini oğuşturarak saçını, başını düzeltir.

¹¹⁶ Araştırmacıların belirttiğine göre bu vecd veya trans hali çoğu zaman sahtedir (Waida, a.g.m., s.221).

Yukarıda vermeye çalıştığımız Sibiryalı Türklerinin kurban töreni bir kenara, ister Müslüman olsun, ister gayr-i müslim kurban kesmenin esas amacı Tanrı'ya değişik bir yolla yaklaşmaktan başka bir şey değildir¹¹⁷. Bunun yanısıra kurban, Kök 'Tengri dininin halâ yaşayan bir geleneğidir.

¹¹⁷ İbn Fadlan, Oguzlar arasında seyahat ederken, bazı defin merasimlerine de şahit olmuştur. Onun anlattıkları arasında; ölünün hayvanlarının kurban olarak sunulduğu, etlerinin yenildiği; başları, ayakları ve derilerinin ağaçlara takılıp, kabrin başına asıldığı, bunların ölü cennete giderken bineceği hayvanlar olarak algılandığına dair kayıtlar vardır. Bakınız, İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.26; Eberhard, **Çin'in Şimal...**, s.86; Liu, **a.g.e.**, s.10; Radloff, **a.g.e.**, s.242, 246-279; Golden, **a.g.e.**, s.91.

H- KAMLARIN BİRTAKIM ÖZELLİKLERİ

Normal ve sıradan insanlar yer-gök ruhlarıyla doğrudan doğruya irtibata geçemediklerinden bir aracıya ihtiyaç duyarlar. Bunlar onun cennette yaşayan atalarıdır. Fakat bunlarla da ilişki kurabilmeleri için onların dilinden anlayan birisi lazımdır ki, işte o da kamlardır¹¹⁸. Radloff'un "Sibirya'dan" adlı eserinde böyle bir ruh çağırma duasına da yer verilmektedir¹¹⁹:

Kayra Kan! Kayra Kan!
Alas! Alas! Alas!
Avuç içi kadar açık ver!
Çuvaldız kadar deşik ver!
Asil kişinin torunuyum,
Sedir ağacının köküyüm.
Abu, Tobu diye çağırdım,
Ongustay, Kuldurak diye çağırdım.
Göğün göbeği yerde olsun!
Yerin göbeği gökte olsun!
Paştıgan dayımı çağırıyorum,
Göğün yolunu aç.
Avuç içi kadar açık ver!
Çuvaldız kadar deşik ver!
Yüksek dağın arkasından geç,
Abakan Dağının başından geç.
Kayra Kan, ey Kayra Kan,
Alas, Alas, Alas!

¹¹⁸ Bizans kaynakları Türklerin gelecekte haber veren kâhinleri olduğunu söyler ki (bakınız, Mangaltepe, **a.g.e.**, s.157), bunlar kamlardan başka bir şey değildir.

¹¹⁹ Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.222.

Şamanizmin diğer inançlardan farklı tarafı olarak yaşayan insanlarla, onun ölmüş ataları arasındaki bağ gösteriliyorsa da, esasında bu vaziyet diğer dinler için de geçerlidir. Dolayısıyla ölmüş atalarla münasebet gerekir. Bunu da gerçekleştiren kişi kamdır. İyi bir kam ya da şaman ne için tören icra ediyorsa etsin, kendisi gibi karşısındaki insanları da alıp, başka dünyalara götürebilmelidir. Yani, çevresindekileri bir tür vecde sokmalıdır. Kamların diğer insanlar üzerinde tesirler bırakan bu hareketlerinde başarılı olmasının bazı şartları bulunmaktadır. Bu şartlar, kam olma konusunda kendini gösterir. Buna göre kamlar ya bir kam ailesinden gelmeli¹²⁰ veya doğrudan doğruya kendi yeteneklerine göre halk tarafından seçilmelidir. Tabii ki sonradan olma kamların becerileri ve yardımcı hayvan ruhları daha sınırlıdır. Sibiryaya bölgesi inancına göre, tabiattaki yıldırım, fırtına vs. hadiseler de bu tür belirlemelerde etkilidir. Bir kişinin kam olduğunun delili, onun birdenbire sinirlerinin gevşemesi, titremelerle kendini gösterir. Bazan bir yıl kadar hastalıklarla boğuşur, orası-burası şişer. Bu yüzden önce bir hantallık devresi yaşanmaktadır. Öyle ki bu süre içinde kam ölü gibidir. Onun vücuduna ölmüş kamlar veya kötü ruhlar gelir işkence ederler, kemikleri parça parça, etleri lime lime olur. Kam atalarının ruhları gelir ona bu işi öğretirler ve bedeninin parçaları da bir araya toplanır. Yine bu tören esnasında da koruyucu ruhlar ön plandadır.

Kamlık sanatı sadece ders almakla kazanılmaz. Bunlar bağlı oldukları toplulukların gelenek ve göreneklerini iyi bilmelidir ki, ona göre tedavilerde bulunabilsinler. Bunun için genç kamın mutlaka yaşlı ve tecrübeli bir kam tarafından yetiştirilmesi lazımdır¹²¹. Sahalarda oyun adayı mesleğe girmeğe hazırlanırken mensup olduğu oymak toplanıp bir dağa veya tepeye çıkar. Namzedin üzerine kumu giydirebilirler, eline at kılları bağlanmış bir asa tuttururlar. Adayın sağ tarafında dokuz delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir

¹²⁰ Eğer bir ailede kamlık var ise, bir daha o sülaleden bu özellik gitmez.

¹²¹ Radloff, **a.g.e.**, s.221, 233, 285; İnan, **a.g.e.**, C. II, s.219; Kharitonova, "Khakass Shamanism", s.577; Waida, **a.g.m.**, s.226-229.

ihtiyar oyun yer alır. Yaşlı oyun mesleğe sadakat yemini olan duayı okur ve namzet de bunu yineler. Kamlar seleflerinin okudukları duaları ezberlemek zorunda değildir. Çünkü kamların ayin ve vecd halindeyken konuştuklarını tespit etmek de çok zordur. Törenden sonra kendisi de söylediklerini tekrarlayamaz¹²². Ayrıca her oyun veya şaman da aynı şekilde tören yapmaz. Bazıları ayinlerde gözlerini kapar, bazıları açık tutar. Bir kısmı kendinden geçercesine hopyayıp, zıplar; bir bölümü gayet sakinir.

Yine bazı inanışlara göre şaman olacak kişi bunu kabul etmezse korkunç ıstıraplara düşer veya delirerek kısa zamanda kendisine kıyar ya da hastalığının artmasından dolayı ölür.

Genellikle gerçek kamlar dünyaya malına düşmezler. Onlar hakkında söylenen menkîbelere göre fakir insandırlar. Kamların kendileri de böyle yaşamaya inanmışlardır. Hakikatte kim oldukları ve ne iş yaptıkları tam manasıyla anlamadığından, zaman zaman bir şar-

latan gibi tasavvur edilirler. Onlar birer hokkabaz olmadıklarını törenler sırasında ekstaz halleriyle gösterirler. Bunu başaramayanlara hiç de iyi gözle bakmazlar. Bazı kamlar aynı zamanda kabile veya oymağın öğütçüsü görevini de yüklenir. Öğüt vermek kamın olgunluğunu ortaya koyar. Hayatı boyunca kamlar cinsi münasebetten uzak, günahattan arınmış, oruç tutmaya ve susuz kalmaya dayalı bir yaşam tarzını sürdürmek zorundadırlar¹²³. Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsun bir kast

¹²² Güney Sibirya'daki Buryatlarda, Şaman adayı bir huş ağacı üzerinde dokuz defa döner. Böylece evrenin dokuz katını dolaştığına inanılır. Aynı şey Altay Türklerinde de vardır (Waida, **a.g.m.**, s.219-221).

¹²³ Radloff, **a.g.e.**, s.234; S.Kan, "Shamanism and Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look at the Past", **Ethnohistory**, 38/4, Durham 1991, s.365.

halinde bulunmazlar. Mensup oldukları boy, oymak veya köyün bir üyesi olarak halk içinde yaşarlar. Onların diğer insanlardan üstünlüğü ancak ayın sırasındadır. Ekstaz hali geçtikten sonra diğer ölümlülerden hiçbir farkları kalmaz. Bu haliyle bakıldığında İslamiyetteki din adamlarıyla örtüşen tarafları vardır. Mesela Müslümanlığın dini vazifelisi imamlar cami veya mescitteki işlerini yaptıktan sonra, halkın arasına karışır ve sıradan birer kişi olurlar.

Kamlar bir sürü ruhlara sahiptirler. Hatta günümüzde yardımcı ruhun olmadığı bir Şamanizmden söz edilemeyeceğine vurgu yapılmaktadır. Bunların bir kısmı kamı korurken, bir bölümü de ona yardımcıdır. Bu ruhların hepsinin kişisel isimleri, özel bir şarkısı ve kendine özgü sembelleri vardır¹²⁴. Bunlar büyük çoğunlukla hayvan biçimindedirler. Sibiryaya kavimlerinde bu ruhlar ayı, kurt, geyik, tavşan ve çeşitli kuşlar, özellikle kartal, baykuş ve karga şeklinde görülebilirler¹²⁵. Mesela yeraltına inerken yanında “ayı perisi”, gökyüzüne çıkarken “at ruhu”ndan yardım alır. İhtiyaç halinde o dünyanın her tarafından yardımcı ruhlar çağırır. Bu daveti davulunu veya defni çalarak yapar. Yardımcılarının geldiklerini onların seslerini çıkararak belirtir. Zaman zaman Tunguz şamanı yılan sesini, Eskimo şamanı kurtu, Japon şamanı ren geyiğini taklit eder¹²⁶. Şamanların bu hayvanların gizli dillerini de öğrendikleri söylenmektedir. Türk halk edebiyatının şaheserlerinden Oguz Kagan Destanı ve Dede Korkut Hikâyelerine baktığımızda; mesela bazı ünlü beylerin de hayvanlarla konuşabildikleri görülür ki, bu onların din adamı vasıflarının bir yansımasıdır.

¹²⁴ Waida, **a.g.m.**, s.225-226; Kan, **a.g.m.**, s.365.

¹²⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.31-32; Tanyu, **a.g.m.**, s.204.

15. asırda Doğu Anadolu’da bir derviş köyünü ziyaret eden Claviyo tekkelerinin kapısının üzerinde bir ay resmi ile beraber, altında geyik, keçi ve koyun boynuzlarının dizilmiş olduğuna işaret etmektedir. Bakınız, Claviyo, **a.g.e.**, s.79.

¹²⁶ Bunların bazan insan ve hatta kadın cinsinden olabileceğine dair hikâyeler de vardır. Bakınız, Waida, **a.g.m.**, s.230.

Bir Altay duasında kamın hayvanlarla söyleşisine şu şekilde rastlamaktayız¹²⁷.

Ak atamdan dökülmektedir.

Ala sungur tam önümde bagırı,.

Boz kartal iki omuzumda bağırсын.

Yezim (dağından) uzanan (Kam) Çuyuk.

¹²⁷

Oğuz Destanı, Haz. Z.V.Togan, İstanbul 1972, s.57; İnan, **a.g.e.**, s.129; **Dede Korkut Kitabı**, Haz. M.Ergin, 3. baskı, İstanbul 1986, s.26; Eliade, **a.g.m.**, s.154. Bu şekil değiştirmeye mitoloji araştırmalarında metamorphose denir. Türkler bu deyim karşılığı olarak "donuna girmek" sözünü kullanırlardı. Bektaşiler, bu eski inancı tasavvufa uydurmuşlardır. Buna dair Anadolu'da anlatılan bir efsane de mevcuttur. Hacı Bektaş Veli güvercin donuna girip, Anadolu'ya uçtuğunda buranın yerli dervişlerinden Tugrul Baba bir doğan suretine bürünüp, Hacı Bektaş'ı yakalamak ister. Ancak Hacı Bektaş Veli silkinip tekrar insan olur ve Tugrul Baba'nın boğazını sıkıp, kendisine biat ettirir. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.29-30.

I- ŞAMANİZMDE TÖZLER, FALCILIK VE YADACILIK

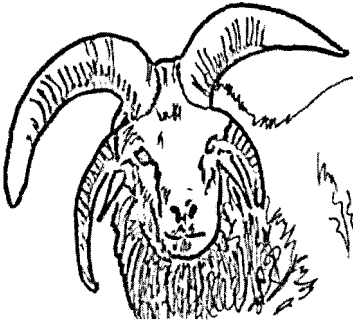
Yukarıda belirttiğimiz üzere Altaylı kamlar, zaman zaman bir şekilde de soktukları bu özel ruha veya nesnelere “töz” (töz), Sahalar “iyekil” derler. Din adamlarının koruyucusu durumdaki iyekil, yılda bir kez yeryüzüne iner. Töz kültürle, mogolca ongun kültürünün alâkası mevcuttur. Töz, bugünkü Türk lehçelerinde *asıl*, *kök*, *menşe* demektir¹²⁸. Tarihteki ve bugünkü Altay Türklerinin bu heykelciklere töz adını vermeleri, bunların ataların hatırası için yapıldığını göstermektedir. Tarihi kaynaklara baktığımızda da böyle olduğu anlaşılıyor. Altaylılar bunlar hakkında “bu babamın tözü, bu anamın tözü” derler. Büyük ve ünlü kamların hatırasına yapılmış tözler de vardır. Din adamları zaman zaman ayinlerde onlardan da yararlanır. Mogolların ongun kültürle ilgili araştırmalar yapanlar bunun ölü kültürle ilgisi olabileceğini hatıra getirmekteler. 1253 senesinde Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Mogolistan’a, Mengü Han’ın huzuruna elçi olarak gönderilen Rubruck’un bir Budist Uygur tapınağında gördüğü putlar hakkındaki malûmatından, bu tözlerin aslı hususunda bir netice çıkarmak mümkündür. Rubruck; “Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim halinde tasvir edilmesini uygun bulmazlar. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sorduğumda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldüğü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız” demektedir¹²⁹.

¹²⁸ B.Ögel, Töz sözüyle Türkler, hangi hayvandan veya hangi kuştan türemiş olduklarını ifade ederler, demektir. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.32; İbn Haldun, **Mukaddime I**, Çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1989, s.XVII; Bunayev-Butanayeva, **a.g.e.**, s.55.

¹²⁹ Fransa kralının elçisi Rubruck hatıratında şöyle diyor: “Evin reisinin başının üzerinde duvarda keçeden bir figür bulunur. Bu figür bir bebeğe veya bir heykele benzer ve efendinin kardeşi yerine geçer”. Bakınız, W.Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev.E.Ayan, İstanbul 2001, s.34.

Ebu'l-gazi Bahadır Han da tözler hususunda açıklamalarda bulunur. Onun anlattığına göre; “bir kişinin oğlu, kızı veya kıymetli bir yakını öldüğü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. Ara-sıra bu heykelciği öpüp, severlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Onları okşayarak, koklardı. İşte böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya başladılar”, diyor¹³⁰. Ama bizim kanaatimizce, o meseleyi biraz abartıyor gibidir. Ebu'l-gazi'nin kugurçak dediği nesne, bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin büyük çoğunluğu da bebeklerden ibarettir.

Ongun kelimesini Çagataylılar, mogolcadan alarak damga, ayırıcı belge anlamında kullandılar. Reşideddin vasıtasıyla bu kelime Osmanlı Türkçesine de geçti. Ongun kelimesini Mogollar, Türkçedeki iduk yerine de söylerler. Mogollar töz ile iduku ayırmazlar.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongun kültürünün izlerine rastlanılır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları tedavi ederken birçok kugurçakdan (kukla) faydalanırlar. Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları kugurçaklara (korçak) aktarıp, uzaklara götürürler.

Özellikle Türklerde ve Mogollarda ongun olarak kuşlar seçilmiştir¹³¹. Kuş gibi tasvir olunan ruhlar daha çok Sahalarla,

¹³⁰ Herhalde bu Budizmin bir tesiriydi. Marco Polo Marko, **a.g.e.**, C. I, s.70.

¹³¹ Türkler ongun yerine “töz~tös” kelimesini kullanmışlardır. Bunlar bir nev'i küçük heykelciklerdir (Bakınız, A.Inan, “Sibirya’da Ongon Kültü”, **Belleten**, C. 6, Ankara 1942, s.311-312; L.Rasonyi, “The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples”, **Hungaro-Turcica**. Studies in Honour of Julius Nemeth, Budapest 1976, s.209). Bununla beraber F.Sümer, her dört boyun ortaklaşa bir ongununun olması durumunu, bunların çok eski zamanlarda birlikte yaşadıklarını gösterebilir, demektedir (Bakınız, Sümer, “Oğuzlara Ait Destani...”, s.365). Türkler bu ongunları bir totem yerine değil, arma veya sembol amacıyla kullanıyorlardı. Mesela Tuna Bulgar hükümdarlarının ve Peçeneklere ait erkeolojik buluntularda yiğitlerin ellerinde yırtıcı kuşları tuttıkları görülür. Bazı Osmanlı padişahlarına ait

Dolganlarda bulunur. Mesela, ilkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa bahar gelir. Reşidedin'in aktardığı Oguz-name'ye göre Irkıl Hoca Oguz boylarından herbirine bir kuşu ongun olarak vermiştir. Onlar öldürülmez, incitilmez ve etleri yenmez. Oguz boy adları sayılırken bunlar da birer birer belirtilmektedir. Orta Asya Türklerince meşhur olan Çingiz-nâme'de de, Çingiz Han, on iki Türk boyuna, nişan olarak birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve ağaç tayin etmişti¹³².

Günümüz Türkleri arasında çok eskiden beri uygulana geldiği sanılan bir de efsun olayı vardır ki, Türkçede buna "arvaç" veya "arbag" denir. Yılan ve akrep gibi zararlı böcekler tarafından ısırılanlar olursa Müslüman Türkler bu efsuncuları çağırarak, okuturlar. Türk folklor bakiyelerinden öğrendiğimize göre öyle arbagçılar vardır ki, ısırın haşaratı kendi yanına kadar çekebilirlermiş. Bazı haşaratlar ve yılanlar bu arbagçının yanına gelerek, ölürler. Efsuncular (ocaklı) bakışı, kam ya da oyun değildirler. Ocaklı olan her adam efsun öğrenmişse okuyabilir. Arbagçılar, efsunla birlikte faydalı otları kullanmayı da unutmazlar. Bunları eski kamlarla karıştırmamak gerekir ki, bu ocaklılar kısmen zamanımızda onların görevini yapmaktadır. Bugünkü Kazak Türklerinin inancına göre arbaglar veya efsunlar ölen ataların, peygamberlerin, önemli insanların ruhlarının koruyucularıdır. İnsanları tehlikelerden uzaklaştırıp,

minyatürlerde de buna benzer kuşlara rastlanmaktadır (Bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.127-128).

¹³² İnan, **a.g.e.**, s.42-47; F.Sümer, **Oguzlar**, 2. baskı, Ankara 1972; A.Bakır, "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi", **Turkish Studies**, 3/7, 2008, s.186.

Mesela son zamanlarda Saha oyunları en kötü hayvanlar olarak kurt ve köpeği görmüşlerdir. En kutlu ise kartaldır. Bu kuş Mogollarca da mühimdir. Bilindiği üzere, bir melek Çingiz Han'a kartal şeklinde görünmüş, güya Tanrı'nın emirlerini ona anlatmış ve bu suretle yasaklar ortaya çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Türk topluluklarının medeni seviyeleri yükseldikçe daha ziyade avcı kuşlara doğru meyletmişlerdir (Bakınız, Aknerli Gregor, **Mogol Tarihi**, Çev. H.Andreasyan, İstanbul 1954; s.3; Ögel, **a.g.e.**, s.47).

iyi düşüncelere sevk ederler. Mesela Türkmenlerde yılan efsunu için şöyle bir dua okunmaktadır¹³³.

*Nur yılan, temir yılan, at yılan, su yılan,
Ok yılan, gömülgen yılan, kelte (kısa) marı,
Aydurharı çöl kesen yılan,
Hindustani, kara yılan, kör marı, erkek yılan,
Urkoçı (dişi) yılan,
Bogoz (gebe) yılan, kısır yılan,
Hökm-i Davud, hökm-i Süleyman ilçi geldi.
Küsvend (koyun) geldi, brev, reberev kûf çık!*

Bugün Şamanist olduğu söylenen Türklerin geleneklerinden birisi de falcılıktır. Fal eski Türkçede *ırk* kelimesiyle ifade olunmuştur. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi “falcılık, kahinlik ve yürektekini dışarı çıkarmak” diye anlatıyor¹³⁴. Türkiye’nin birçok yerinde “ırk bakmak” deyiminin karşılığı da herhalde fal açmaktır. Oguz Destanı’nda geçen Irkıl Hoca’nın adı da bu “ırk”tan geliyor olmalıdır. Sahaların ilk oyununun ismi Argıl’dır ki, bu kelimeyle alâkalıdır. Bu şahısların da gelecekte haber verdikleri şüphesizdir. Altaylıların inancında kamdan sonra “ırımçılar” gelir. Bunların saraları tuttuğunda gelecekte haber verirlermiş. Kamlar arasında fal anlamına kullanılan başka bir kelime de Tölge’dir. Ünlü Kırgız destanının baş şahsiyeti Manas’ın arkadaşı Kara Tölek adlı bir tölgeçidir. Herhalde “böğü” kelimesi de büyü ile ilgilidir¹³⁵.

Bugünkü Asya Türkleri ve bütün müslüman Türkler de dahil olmak üzere en meşhur fal bakma usulü kürek kemiğiyledir. Etnografya araştırmaları bu tür fal açmanın aşağı-yukarı bütün dünya milletlerinde olduğunu göstermektedir.

¹³³ Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s.249; İnan, a.g.e., s.145-146; Mustafina, a.g.e., s.128.

¹³⁴ Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s.42, C. III, s.443.

¹³⁵ Clauson, a.g.e., s.324; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme...*, s.181.

Örnek olarak büyük Türk hükümdarı Attila (Ata İllig)¹³⁶, 452 senesinde Romalılarla savaştan önce böyle bir fal açtırmış ve savaşın başlamasını da bunun sonucuna göre belirlemişti. Kürek kemiği falı Mogol saraylarında çok önemliydi. Rubruck'un verdiği malumata göre, Mengü Han¹³⁷ bir işe girişmeden evvel kürek kemiği falı baktırırdı. Bunun için önce kemik ateşte kızdırılır, sonra onun üzerinde meydana gelen çizgilerin ne anlam taşıdığı yorumlanırdı. Mesela Mengü Kagan, kemiğin üstündeki çizgiler düz ise sefere çıkar, değil ise çıkmazdı¹³⁸. Konar-göçer Türkler köprücük ve aşık kemiğiyle beraber madenle de fal açarlardı¹³⁹. Kurşun dökmek herhalde bunlardan birisidir. Bugün için tamamen ticari olarak düşünülen ve tatbik edilen fal, büyü gibi arkaik inanç şekillerinin esasında da, yine birtakım toplumsal hadiselerle rastlıyoruz. Eski insanların karşılaştıkları hastalık nev'i bazı musibetlerden korunmak için

¹³⁶ Attila isminin etimolojisi ve ne manaya geldiği hususunda bugüne değin çok değişik fikirler ileriye sürülmüşse de, bizim düşüncemiz "Ata İllig" biçiminde olması gerektiği yolundadır.

¹³⁷ Mengü'nün ismi, Çingiz'in din adamı Teb Tengri tarafından, ömrü uzun, ebedi olsun diye bu şekilde verilmiştir. Bakınız, C.Wang, **Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni**, Doktora Tezi, Ankara 1983, s.111.

¹³⁸ J.M.Deguignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.174-175; Watson, **a.g.e.**, s.164; İnan, **a.g.e.**, s.151-152.

W.Rubruck hatıralarında şöyle diyor: "Biz tam Mengü Han'ın çadırına girdiğimizde elinde kömür karası gibi yanmış bir kemik taşıyan hizmetçiyle karşılaştık, sonradan öğrendim ki Mengü, kemik falına bakmadan dünyada hiçbir işe girişmezmiş. Birşeyler yapmayı planladığında üç tane yanmamış kemik getirir. Çadırının yanında bu kemikleri yakmak için iki küçük yurt daha vardır. Bunlar bütün hizmetkârlar tarafından günlük olarak kontrol edilir. Kendisi bizzat, kemiklerin ateşin ısıyla bir süre sonra gerçekten mi yarılmış olduklarına bakar. Böyle ise ona yol açıktır. Eğer kemikler enine patlamış ve yuvarlak kıymıklar halinde parçalanmışlarsa hiçbir işe kalkışmaz. Bakınız, Rubruk, **a.g.e.**, s.94.

¹³⁹ Eberhard, "Tobalar Etnik Bakımdan...", s.24; H.N.Orkun, **Attila ve Oğulları**, İstanbul 1933, s.69; B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, 2. baskı, Ankara 1987, s.191; Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevarih**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006, s.49-50.

Babur Şah, Hatırat'ında gebe bir kadının çocuğunun erkek mi, kız mı olacağı hususundaki tahmin için şöyle bir fal usulünden söz etmektedir: "İki kağıttan birine Ali veya Hasan, diğere Fatma yazıp, bu kağıtları çamurlarla yoğurduktan sonra bir testi su içine koyarlar. Hangisi önce açılırsa ona göre karar verirler". Bakınız, Zaireddin Muhammed Babur, **Baburname**, Haz. R.R.Arat, C. II, İstanbul 1986, s.351.

bu yola başvurmaları, herhalde normal biçimlerde bu dertlerden veyahut da meselelerin üstesinden gelememelerinden olmalıdır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından putları da yoktur. Hatta 6. asrın başlarında Bizans vasıtasıyla özellikle Sabar ve Hazar gruplarının arasına hıristiyanlık nüfuz edince, Kırım bölgesindeki pazarlarda herhalde dini kaynaklı birtakım heykelcikler satılmaya başlanmış, bunlara kızan Türk beylerinden Kurt da hepsini kırdırmış idi¹⁴⁰. Fakat ruhlara karşı bir saygı bulunduğundan, kâhinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında da tesadüf olunmaktadır. Avrupa Hunlarındaki falcılığı Latin

kaynakları kaydetmiştir. Ayrıca orijinal Kök Türk harfleriyle yazılı Irk Bitig¹⁴¹ adlı fal kitabı ilgi çekicidir. Ancak falcılık ve kâhinlik eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına "yada" denilen sihirli bir taş armağan etmesidir¹⁴². Tufan efsanesiyle

¹⁴⁰ M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.120-121. İslam kaynaklarında Tokuz Oguzlardan söz edilirken, tapınaklarının bulunduğu, ama içlerinde putlarının olmadığına vurgu yapılmaktadır. Bakınız, S.G.Agaçanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necef-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.106.

¹⁴¹ Irk Bitig için bakınız, H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C. 2, İstanbul 1938, s.71-93; S.E.Malov, **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti**, Moskova-Leningrad 1951, s.80-92; V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", **Journal of Royal Asiatic Studies**, London 1912, s.196-210; S.G.Clauson, "Notes on the Irk Bitig", **Ural-Altaysche Jahrbücher**, Vol. 33, Wiesbaden 1961, s.218-225.

¹⁴² Bu taşın üzerinde "Tanrı" adının yazılı olduğu, bunun bütün Türklerce bilindiği kaynaklarda zikredilir. Efsanelere göre, "Türk" ile amcazadesi "Oguz" arasında *Yada Taşı* meselesi yüzünden çıkan anlaşmazlık sırasında Türk'e Çin'den on kam, yani batıdaki On Ok kabilelerinin ilim sahibi olan cedleri geldikten sonra, hâkimiyet Türk'ün eline geçmiştir. Bakınız, Deguignes, **a.g.e.**, C. I, s.164;

alâkalı anlatılanlara göre; Nuh Peygamber, dünyayı oğulları arasında paylaştırmıştı. Bu bölümünde Yafes'e hisse olarak Slav ve Türk ülkeleri de dahil olmak üzere, Çin'e kadar olan memleketler verildi. Yafes, gerektiğinde yağmur yağdırmak için kendisine bir sihir öğretmesi amacıyla Tanrı'ya yalvarmış ve bu dileği de kabul olunmuştu. Ancak bunu unutmamak için duayı bir taşın üzerine yazarak, boynuna astı. Ayrıca bu taşı bir suya atar ve o suyu da hasta bir adam içecek olursa iyileşirdi. Zamanla bu taş Yafes'in soyundan gelen Oguz, Kalaç ve Hazarlara verildi, ama veraset yüzünden aralarında kavga çıktı. Sonunda Oguzların elinde kaldı. Bir gün taşın kime geçeceği hususunda kura çekilmesi kararlaştırılmıştı. O vakit Oguzlar buna benzer bir taş buldular ve üzerine aynı yazıyı yazdılar. Kura Kalaçlara çıkmıştı, lakin sahte taş onlara verilerek aldatılmış oldular¹⁴³. Bu taş ile istendiği zaman yağmur, kar, dolu yağdırılır, fırtına çıkartılır. Bu nesne her devirde Türk kamlarının ve Türk komutanlarının elinde bulunmuştur. Altay ve Saha Türklerinin inancına göre, günümüzde de bu taşta büyük kamlar ve yadacılar sahiptir. Terim olarak Türk lehçelerinde çeşitli şekillerde rastlanılır (sata, cada, cay vs.). İslam kaynaklarında Türklerin bu sihirli taşına "yağmur taşı" ve "cada

Gömeç, **a.g.t.**, s.223; V.Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XII, Bruxelles 1948, s.285.

¹⁴³ Boyle, **a.g.m.**, s.6945.

Yine İslam kaynaklarında tespit olunan bir başka Yada Taşı hikâyesine göre; Türkistan beylerinden birisi babasıyla anlaşmazlığa düşünce, bütün yakınlarını yanına alıp, doğuya doğru göç etti. Birçok yerlerden geçtikten sonra, insanların pek ulaşamadığı bir mekâna vardı. Buranın halkı aşırı sıcaktan dolayı gündüzleri sığınaklarda yaşıyorlar, ancak geceleri dışarı çıkabiliyorlardı. Bu Türk beyi, etrafta dolaşan bazı hayvanları görünce, onların nasıl güneşten etkilenmediklerini sordu. Halk, bunların Tanrı'nın gözetiminde olduğunu, dağda hayvanların bildiği bir taşın mevcut bulunduğunu, ne zaman sıcaklar bastırırsa, onların ağızlarına bu taştan bir parça aldıklarını ve başlarını yukarıya kaldırdıklarında, gökyüzünde bulutların kümelenmediğini ve onları koruduğunu söyledi. Bunun üzerine beyin oğlu, dağda bu taştan aradı ve buldu. Ne vakit yağmura gerek olsa, taşları birbirine sürterek yağmur yağdırdı.

Bu olaydan yola çıkarak bazı araştırmacılar, yada taşının kutsallığı altında hâkimiyet anlayışının yattığını da iddia ediyorlar. Muhtemelen idarecilerin emrinde Yadacılar da vardı. Bakınız, Agacanov, **a.g.e.**, s.185-187; Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.78.

taşı” denilmektedir. Saha Türklerine göre bu taş at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En tesirli yada (sata) taşı kurdun karnından çıkarılındır. Onların itikadına göre bu taş canlıdır. İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık bellidir. Kadın veya bir yabancıнын eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini yitirir. Canlı yada taşı yukarı doğru kaldırılırsa derhal soğuk bir rüzgar eser, yağmur veya kar yağar.¹⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud meşhur eserinde; Yagma¹⁴⁵ ülkesinde bir yangının

¹⁴⁴ İnan, a.g.e., s.161-163.

Hicretin 21. yılında Ömer’in valilerinden Abdurrahman bin Rabia’nın bir savaşta Türkler tarafından öldürülmesinden sonra yapılan cenaze merasimini fırsat bilen Türklerin yağmur duası yaptıkları zikrediliyor. Yağmur yağdırma geleneğine Kazak Türkleri “Tasattık” demektedirler. Başkurlarda; Belorezk bölgesinde “Taş Kolon” veya “Yay Taşı” denilen taştan bir tay heykeli bulunmaktadır. Taş Kolon önceleri kutsal bir taş sayılırdı ve İnzer, Katay, Tanyan, Kumink boylarından olan Başkurların ibadet yeri olarak kullanıldı. Bununla yağmur yağdırıldığına veya yağın yağmurun durdurulduğuna inanılırdı. Azerbaycan bölgesindeki Kuşar’a bağlı Gil Köyü’nde Sindivir Deresi’nin kenarında bulunan ve yaklaşık 70 kg kadar olan büyük bir taş kuraklığın şiddetli olduğu zaman akarsu içine atılırken bugün bu gelenek tamamen bırakılmıştır. Bakınız, Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, C. 4, Çev. Z.K.Ugan-A.Temir, İstanbul 1958, s.254; İbn Fadlan, a.g.e., s.87; M.M.Sagitov, “Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, 1982-83, Ankara 1986, s.127; N.Gözyayın, “Dağıstan, İran Ve Türkiye’de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine”, **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s.166.

¹⁴⁵ Divanü Lûgat-it-Türk’e göre Yagmalar, Toksılardan sonra, Ugraklardan önce gelirler ve çok güzel bir Türkçe konuşurlar. Ayrıca bunların bir bölümü İli Nehri boylarında otururlar. Kara Yagma denilen bu Türklerin ülkesinde Yadaçlara da rastlanmaktadır. Kalabalık bir nüfusa sahiptirler ve bazı Tokuz Oguz köylerine talan akınları yaparlardı (bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s. 28, 30, 92; C. III, s.3, 34).

İslam kaynaklarındaki bilgilere baktığımızda, bunlar Tokuz Oguz kabile konfederasyonunun bir alt üyesidirler. Yagmalar Tokuz Oguzların bir parçası olarak gösterilirse de, Çin kaynaklarındaki Tokuz Oguz tayfaları içinde Yagma’yı çağrıştıracak herhangi bir ize rastlamıyoruz. Ayrıca Tanrı Dağlarının ortasıyla, batı taraflarında ve Narın Nehrinin güneyinde de yaşarlar. Bir takım araştırmacıların fikrince, Kara Hanlı sülalesini de bunlar kurmuştur. Ama bu durum henüz kesinlik kazanmamıştır (bakınız, V.Minorsky, **Hudud al-alam**. The Region of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., London 1937, s.277-279; K.Czegledy, “Gardizi on the History of the Central Asia”, **Acta Orientalia**, 27/3, Budapest 1973, s.263-264; Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.99; V.Barthold, **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981, s.321-322; Z.V.Togan, a.g.e., s.58; Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. baskı, İstanbul 1981, s.61; F.Sümer, “Tokuz Oğuzlar”, **İslam Ansiklopedisi**,

olduğunu, mevsimin yaz olmasına rağmen bir yadacının kar yağdırarak yangını söndürdüğünden söz açmaktadır. Kimeklerin de yağmur taşları mevcuttu. Tarihi bir hadiseyle bağlantılı olarak, 1230 yılında Türk-Mogol orduları Kuzey Çin'de tehlikeye düşünce, güya bu durumdan yada taşı sayesinde kurtulmuşlardır. Yine Tarih-i Reşidî'de, Emir Temür'ün ilk yıllarında, İlyas Hoca'yla yaptığı bir savaş sırasında, rakiplerinin zorda kaldığı bir sırada yada taşına başvurarak, müthiş bir yağmur ve fırtınanın çıkartıldığına dair vurgu vardır. 1451'de Özbeklerle, Temürlüler arasında vukua gelen bir çarpışmada da mevsim yaz olmasına rağmen yada taşıyla bir fırtına ve soğğun meydana getirildiğine şahitiz. Hindistan fatihi Babur Şah, 1529'larda Tokta Buka adlı bir kişinin bu usûl ile rüzgar çıkartıp, yağmur yağdırdığını ve havanın çok güzel olduğunu, Hatıratı'nda anlatmaktadır. Mogol tarihinin bir özeti olan Altan Topçî'de de yağmur taşına dair bilgiler mevcuttur¹⁴⁶. Türkiye'nin bazı bölgelerinde yağmur yağdırmak için taş okuyup suya atmak adeti, bu yada taşı ile irtibatlıdır. Bununla birlikte muhtemelen 17. asra ait bir Anadolu tıp kitabında, yada taşı hakkında bilgilere rastlamaktayız. İlginç olan burada anlatılanlardan, Anadolu Türklerinin, Türkistan ve Çin'den haberdar olmalarının yanısıra, oralarda yaşayan Türkleri de unutmadıklarıdır¹⁴⁷.

12/1, 5. baskı, İstanbul 1988, s.426; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s.108; R.Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.62-63, 91; Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın...**, s.108).

¹⁴⁶ Y.Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.46-47; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.3; Zahirreddin Muhammed Babur, a.g.e., C. III, s.589-590; Spuler, a.g.e., s.191-192; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006, s.193-194; Hasan-ı Rumlu, a.g.e., s.305; **Altan Topçî** (Moğol Tarihi), Haz. T.Gülensoy, Ankara 2008, s.68-69.

¹⁴⁷ Söz konusu tıp kitabında anlatılanlara göre; Türkistan'da iki memleket arasındaki bir geçitte bu yada taşlarından vardır. İnsanlar buradan geçerken hayvanlarının ayaklarına keçe sarıp, gayet yavaş yürürler. Çünkü taşlar birbirine sürüp, zedelenirse derhal hava kararıp, yağmur yağarmış. Hatta bazı insanlar bu taşlardan alarak, Türkistan'ın diğer şehirlerine götürürlermiş. Bakınız, A.S.Ünver, "Yağmur Taşı Hakkında", **İÜ.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 4/7, İstanbul 1953, s.77-84.

Yada taşıyla alâkalı olan inanışların temelinde de insanın yaşaması için en zorunlu ihtiyaç maddelerinden birisi olan suyu görmek lazımdır. Susuz hiçbir şeyin olmayacağı ortada iken, bu eski insanların ve günümüz Türklerinin suyu rahmet olarak algılamalarına şaşmayalım. O zamanın din adamları da, tıpkı bugünküler gibi belki de bir taş vasıtasıyla Tanrı'ya dua ediyorlardı. Anadolu Türkleri de bu geleneği unutmamıştır ki, bir manide şu mısralara rastlamaktayız¹⁴⁸.

Çömçe gelin ne ister, Çömçe gelin su ister,

Ver, Allahım ver! Yağmur ile sel!

Koç koyun kurban, göbekli harman,

Yaz yağmuru yalancı, gavur kızı dilenci,

Ver, Allahım ver! Yağmur ile sel!

Koç koyun kurban, göbekli harman!

Bugün Türk inancı diye ileri sürülen Sibiryâ Şamanizmi görüleceği gibi bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere (yel), perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına ait değildir. Ufak tefek değişiklikleri olmakla beraber Şamanizm denilen bu yaşayış Mogollarda, Japonlarda,

Eskimolarda, Malezya'da, Avustralya'da, Kafkaslarda, İzlanda, Kuzey Amerika'da ve Afrika'nın birçok yerinde görülür ki, buna

¹⁴⁸ Bakınız, İnan, a.g.e., s.165.

bağlı olarak Şamanlığın izlerini güney yarım küre ülkeleri gibi sıcak bölgelerde arayanlar da olmuştur¹⁴⁹.

Tarihin dini inançları ve telakkileri değişikliklere uğratarak bazan zenginleştirip, bazan da fakirleştirerek akıp gittiğini söyleyen araştırmacılar her dinin içerisinde şamanik unsurların bulunduğunu belirtiyorlar. Ve yine ilim adamları Şamanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarının gerçek itikatları olmadığını da iddia etmişlerdir. Buna göre Şamanizmin özünde asabi hastalıklar yatmaktadır. Kuzey kutbuna yakın bölgelerde şiddetli soğukların, uzun gecelerin, yalnızlığın ve vitaminsizliğin insanların sinir sisteminde tahribata yol açtığı bilinmektedir. Dolayısıyla kamların sar'a nöbetine maruz kalmaları buna bağlanmaktaydı. Ama son yıllarda bu görüşe ciddi itirazlar söz konusudur¹⁵⁰. Bu tartışma bir yana, onlar hakiki hastalardan farklı olarak kendi arzularıyla da bu duruma gelmektedirler. Çünkü kamlar kendileri hasta olmaktan ziyade, hastaları iyileştiren kişilerdir. Bu yüzden sağlıklı olmak zorundadırlar. Bir psikolog gibi olan bu insanlar, hatta toplum içinde en akıllı bireylerdir bile diyebiliriz. Bütün bu olumsuz şartlarda ortaya çıkan kam aciz durumdaki halkı, ruhlarla temasa geçerek rahatlatırlar. Ayın sırasında kamın ağzından çıkan teselli edici sözlerle avunurlar. Genel olarak özetleyecek olursak kamların veya oyunların belli başlı görevleri şunlardır: Bir yıl kadar evden ayrılmayan ölünün ruhunu öbür dünyaya yollamak¹⁵¹; av

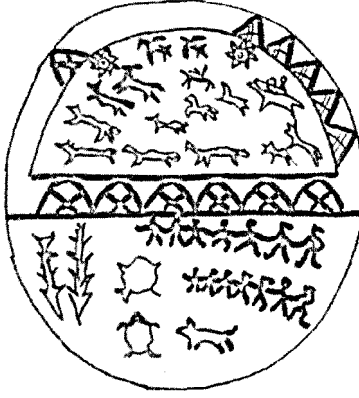
¹⁴⁹ Buluç, **a.g.m.**, s.322; M.Eliade, "Recent Works on Shamanism", **History of Religions**, 1/1, Chicago 1961, s.153; Waida, **a.g.m.**, s.216.

Ayrıca, kamın aynasının güney kökenli, davulunun Budizm yoluyla Hindistan'dan geldiği iddia ediliyorsa da, bunun en eski Türk çalgılarından biri olduğunu yukarıda da belirtmiştik.

¹⁵⁰ Yani güneyden gelen halkların buralara uyum sağlayamayarak bir mücadeleye girmeleri, ruhsal çöküntü içerisinde iken isteriye benzeyen tepkilerle kendilerini kurtardıkları vurgulanmaktadır.

¹⁵¹ Bu merasimi pek az şamanın başardığı söyleniyor. Bir inanişe göre, ölenin ruhu evde bir müddet daha bekler. Yalnız gitmek istemediğinden aile bireylerinden veya hayvanlardan birisini de yanında götürülebilir. Bakınız, Radloff, **a.g.e.**, s.281-282.

ve savaşlarda talihi döndürmek, hatta harplere katılmak¹⁵²; hastalıkları iyileştirmek.

Kamlık, Şamanizm, Oyunizm veya ne şekilde adlandırılıyorsa bir din değildir. Saha Türklerinin birçok tören ve adetlerinde oyuna iş düşmez. Ancak bugün Şamanizm olarak bilinen itikat ve gelenekler Sibirya kavimlerinin sosyal bünyelerine o derece sinmiştir ki, bunları söküp atmak çok zordur. Saha Yeri'nde Oyunizm bir inançtan

ziyade bir meslek durumuna gelmiştir. Saha Türklerinin hayatında Kök Tengri dini çok önemli bir rol oynamış, bugün de Şamanizm olarak adlandırılan bu merasimler oynamaya devam etmektedir. Saha bilim adamlarına göre, günümüzde onların dini inanışlarında büyük tesiri olan Kut-Sür geleneği de, eski Türk dininin felsefi, sanat ve tıbbi yönlerini göstermektedir.

Hastalara bakmağa ve iyileştirmeye çağırılan Saha oyunu, eve girdiği zaman tör yerine, yani başköşeye kurulup oturur. Boz at derisinden yapılan post üzerine bağdaş kurar. Çünkü Sahalarda boz at derisi kutlu sayılan nesnelere aittir. Oyuna akşama kadar birçok çeşit yiyecek ikram edilir¹⁵³.

¹⁵² Çok eski çağlardan beridir her inancın bir din adamı olmuş ve bunlar toplum hayatının vazgeçilmez unsurları haline almıştır. İnsanlar üstesinden gelemediği pek çok şeyde onlara müracaat ederler. Bunun gibi, bu din adamlarının, özellikle Türk toplumu açısından meseleye bakacak olursak; hem İslamiyetten önce, hem de sonra savaş anlarında, ordu içinde muharebeye girecek erlerin maneviyatını yükseltmek gayesiyle çeşitli ayinler ve telkinlerde bulduklarını biliyoruz.

¹⁵³ Doğu Türkleri için önemli bir özel ayin de ev yapmak için seçilen yerde icra edilen törendir. Bu Türkler yeni ev kurmak için kutlu bir arsa arar. Bu törene de kamlar veya durumuna göre diğer din adamları karışır. Çünkü ev, yani ocak aileyi sıcak tutan, onu koruyan bir mekândır. Her şeyin sahibi Tanrı olduğuna göre, evin inşa edileceği yer de bu tek yaratıcıdır. Dolayısıyla kutsaldır. Bakınız, Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.30.

Saha Oyunizmine (veya Şamanizmi) ait ilk bilgilerin 13. yüzyıldan kalma olduğu söylenmektedir. Rus işgalinden sonra, süratli bir şekilde Hıristiyanlık propagandası yapılmasına rağmen, eski Türk dininin izlerini silememişlerdir. Oyunizm Sovyet dönemiyle birlikte Savaşçı Ateizm ile büyük bir mücadeleye de girişti. Onlar şifahi destan edebiyatının da koruyucularıdır. Buryatlarda olduğu gibi, Saha

oyununun söz hazinesi 12 bin kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak ve Kırgızlarda ise baksılar şarkıcı, şair, müzisyen, kahin, hekim ve halk menkıbelerinin yaşatıcılarıdır¹⁵⁴.

Şamanizmin önemli meselelerinden birisi de; ak kam ve kara kamlık hadisesidir. Bazı Orta Asya topluluklarında ak kam, kara kam ayırımının İran tesirli olduğu düşünülmeyle birlikte, iddialara göre, ak kamlık tarihi süreç içerisinde hususiyetlerini yitirmişse de, bu itikadın temelidir¹⁵⁵. İşin gerçeğine bakılırsa, tıpkı diğer dinlerde nasıl iki zıt görüş mevcut ise, Şamanizm denilen inançlar yumağı içinde de iyi-kötü, güzel-çirkin, günah-sevap vardır. Ama Türklerin geleneksel dininde de, inanç adamları ak kam, kara kam misali iki türlü müydü? Bu soruya cevap vermek güçse de, kanaatimizce de böyle bir ayırım yoktu.

¹⁵⁴ Radloff, **a.g.e.**, s.295; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 35-37; Buluç, **a.g.m.**, s.321; Tanyu, **a.g.m.**, s.204; A.Ayda, **Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler**, Ankara 1992, s.20; A.Salihov, "Şamanların Tedavi Usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", **Türksoy**, Sayı 23, Ankara 2007, s.28.

Kamlar çocuğu olmayanlara da yardımcı olurlar. Mesela Hakaslarda çocuğu olmayanların kamlanması için din adamı (veya kam) Umay Dağı'na gider. Hakaslar arasında "ana koynu" manasına gelen Umay, ana simgesidir. Kam, dağda çocukların ruhlarının asılı bulunduğu beşikleri alır ve eve götürür. Daha sonra anne olacak kişinin organizmasına yerleştirir (Bakınız, Sagalayev, **a.g.e.**, s.70).

¹⁵⁵ Waida, **a.g.m.**, s.217.

Zaten araştırmacıların çoğunun belirttiği üzere ve kara kamlık örneğindeki gibi, bu düşünceler 'Türlere dışarıdan girmiştir'¹⁵⁶. Bunun yanı sıra Altaylılar ak kam, kara kam; Sahalar ayı oyun (iyi oyun), abası oyun (şeytani oyun) şeklinde adlandırmalar yaparlar. Ak kamlar, cübbe veya külah taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlar ve karanlık dünyaya ayin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar, sıklıkla kendilerinden geçmezler. Kara kamlardan ayrı olarak, gündüzleri iyilik ruhları şerefine ayin ve tören icra ederler. Tören yaptırmak için halk daha çok Kara kamlara başvururlar. Bunun sebebi de aydınlık dünyanın ruhlarının insanlara daha az zarar vermelerine inanış olsa gerek.

Ayrıca Saha Türklerinin bereket ve doğum tanrıçası Ayzıt'ın durumu, dokuz erkek ve dokuz kız evlatlı Bay Ülgen'in vaziyeti toprağa bağlı kültürlerin tasavvurlarıdır denilmektedir¹⁵⁷. Hülasa olarak, günümüz Şamanizmine tamamen eski Türk dini demek yanlışır.

¹⁵⁶ E.Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Ankara 2001, s.21-22.

¹⁵⁷ Umay ile Ayzıt'ın birleştirildiğini de belirtmek isteriz. Bakınız, Czapllicka, **a.g.e.**, s.31; Dlujnevskaaya, **a.g.m.**, s.239; Kharitonova, **a.g.m.**, s.536; Waida, **a.g.m.**, s.217-218, 224.

İ- KÖK TENGRİ İNANCININ GENEL ÇERÇEVESİ

Daha önceden de eski Türklerin tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inandıklarını söyledik. Bunlar kutsal (yani iduk) idiler. Tabiat güçlerine itikat, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur¹⁵⁸. Mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Savaşçı kavimlerde ise, zafer tanrıları birinci plandadır. Çoban topluluklarda hayvanların yavrulaması veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. İşte tabiat ve felsefi dinlerinin bu gibi mahalli özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana şamil olan hususiyetler vardır.

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök Tengri dini olarak adlandırabileceğimiz bu inancın temelinde; her şeyin yaratıcısı bir Tanrı'ya ve ölümden sonra yeni bir hayatın başladığına iman, bu öbür dünyada yiğitliklerin ve iyiliklerin mükâfatlandırılması, ölmüş atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi gibi hususlar yatmaktadır. Buna bağlı olarak, mesela Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında "Kutlu Atalar Mezarlığı"nda kurban keserlerdi ve burada, çok şey borçlu oldukları atalarını (eçü-apa) andıkları gibi, Tanrı'ya da ilerideki günlerin bolluk ve bereket getirmesi için yakarırlardı. Günümüzde İslamiyetle özdeşleşen "veli" kültürünün de bununla ilgisi mevcut olsa gerek¹⁵⁹. Bu itikata göre insanların

¹⁵⁸ Y.Çavuşoğlu, "Eski Türk Dini", **Tanıtım**, 7/79, İstanbul 1986, s.30.

¹⁵⁹ İslamiyetle birlikte bu ölmüş atalara karşı duyulan aşırı saygının yerini Hz. Muhammed, Ehl-i Beyt, evliyalar, kutsal mekânlar ve emanetler almıştır. Bunun için bakınız; A.Y.Ocak, **Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri**, Ankara 1984, s.8; Gömeç, **a.g.t.**, s.119; K.Erzurumlu, **Türklüğe Bakış**, İstanbul 2006, s.112.

ruhu öldükten sonra bile yaşamaktadır. Din tarihi araştırmacıları ve etnologların Türk halkları üzerine yapmış oldukları incelemeler, Kuzey Asya ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü diye adlandırılan böyle bir durumun bulunabileceğini ortaya koymuştur. Ancak burada ölmüş olan atalar, tanrı mesabesine çıkarılmıyordu. Onların hatırlanması ve sevilmesinin gerçek nedeni, varlıklarının sebebiydi. Üzerlerinde yaşadıkları vatani kanlarını dökerek, canlarını vererek, kendilerine emanet etmişlerdi. Dolayısıyla şehit kanlarıyla sulanmış vatan toprakları da bu yüzden Türklerce kutludur. Türklerde atalara olan saygı, onların mezarlarına yapılan hakaretlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları şeklinde de görülür. M.Ö. 80'li yıllarda Proto-Mogol kavimlerinden Wu-huanlar, ataları Tung-huların güya intikamını almak için Hun hükümdarlarının kabirlerine zarar verdiler. Buna çok kızan Hun kaganı 20.000 kişilik bir ordu ile bu Wu-huanların üzerine yürümüştür. Mesela Attila'nın (Ata İllig) Balkan seferi (442), Hun hükümdar ve beylerine ait mezarların, hıristiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir¹⁶⁰. Çünkü Türkler öbür dünyaya, yani ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanıyorlardı. O bakımdan ölüyle beraber bazı özel eşyaları ve altın, gümüş gibi değerli nesnelere, tabi ki bu mezarlara konuyordu. Bunun gibi, birtakım İslam kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Hazarlar ve Oguzların, mezarlarının bulunmaması için ölüyü ırmak

Eski Türkler bütün ölmüş atalarına ve onların mezarlarına saygı göstermekle birlikte, özellikle devlete ve millete emeği geçmiş han durumundaki büyük yöneticilerin kabirlerinin yanından geçerken büyük bir ihtimam da bulunuyorlardı. Yaya iseler mezarın önünde eğilirler, atlıysalar aşağı inerler ve oradan uzaklaşana kadar da atlarına binmezlerdi (Bakınız, Artamonov, **a.g.e.**, s.525).

¹⁶⁰ Watson, **a.g.e.**, s.164; Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s.75; Buluç, **a.g.m.**, s.330-331; Ögel, **Büyük Hun...**, C. I, s.253; Katanov, **a.g.e.**, s.55; Artamonov, **a.g.e.**, s.535-536; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 4- Attila", **Orkun**, Sayı 52, İstanbul 2002.

Mezara saygı geleneğine biz İskitlerde de rastlıyoruz. M. önce 6. asrın başlarında (513'ler), Perslerle bir muharebe içine giren İskitler onlara; "bizim ne şehirlerimiz, ne de ekili tarlalarımız var. Bunlar yakılıp, yıkılacak diye savaştan korkmamıza gerek yok. Mutlaka harp etmek niyetindeyseniz, atalarımızın mezarlarına bir saygısızlık yapın da, o zaman başınıza neler gelecek, görün" diyorlardı. Bakınız, Herodotos, **a.g.e.**, s.226.

yataklarına gömdükleri vakidir. Onlar ilk önce ırmağın yatağını değiştiriyorlar, sonra buraya bir mezar kurarak, suyu tekrar eski yatağına akıtıyorlardı¹⁶¹.

Eski Türkçede “ruh, can” manasına gelen bir “tin” kelimesinin varlığından haberdarız. Bu aynı zamanda “nefes” demektir. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçuşması şeklinde düşünüyorlar, bazan öldü yerine “uçtu” diyorlardı¹⁶². Belki de bazı mezar taşlarının üzerinde kuş motiflerinin bulunması bu yüzden idi. Bugüne kadar ki-

tabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta biz “uçmak” terimine tesadüf ettik. Uçmak’ı Türkler aynı zamanda cennet için de kullanmışlardır¹⁶³. Son zamanlara kadar Kazakistan’ın Sır Derya ve Turgay bölgelerinde ölen erkeğin mezarının üstüne en sevdiği atının kafatası mızrak veya bir sıruk üzerine saplandığından bahis olunuyor. Ölen için yerine getirilmesi lazım olan adetler bir yıl içerisinde tamamlandıktan sonra, yayı ve mızrağı kırıyorlardı. Bu parçalar da mezarın üzerine kakılıyordu. Böylece onların parçalarından ölenin ruhu göklere uçuyordu. Bugün Anadolu’da da ölmek zaman zaman

¹⁶¹ İbn Fazlan, a.g.e., s.77.

¹⁶² Prof.Dr. Saadettin Gömeç’in 2003 yılında, Mogolistan’da Bilge Kagan’ın Anıt Mezarlığında bulunduğu resimli kiremitin üzerinde de muhtemelen bir yas töreni resmedilmiş olabilir. Burada atlarının kuyrukları bağlanmış, bir daire şeklinde at koşturan suvarilerin ok attıklarını da görüyoruz ki, belki de büyük alim Prof.Dr. Bahaeddin Ögel’in dediği gibi, bu suretle Bilge Kagan’ın ruhu göğe, yani cennete uçuruluyordu. Bakınız, S.Gömeç, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 202, İstanbul 2003; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.286.

¹⁶³ “Cennet” manasına kullanılan “Uçmak” teriminin varlığını Türkler Anadolu’ya geldikten sonra da sürdürmüşlerdir. 14. asır Alevi-Bektaşî ozanlarından Abdal Musa bir nefesinde şöyle diyor: “Yedi tamu bize nevbahar oldu – Sekiz uçmak ilindeki köydenüz”.

uçmakla ifade edilir ki, bazan bir insanın vefatı “kuş gibi uçtu” veya “uçtu gitti” diye anlatılır. Ayrıca eski Türk kitabelerine baktığımızda ölmek yerine “adrılmak” ve “kergek bolmak” fiiline de yer verilmiştir¹⁶⁴. Ölüm hiçbir vakit hoş karşılanmadığından dolayı, ölmek fiilinin kullanılmasından mümkün olduğunca uzak durulmaya çalışılmıştır.

Yukarıda yer yer değindiğimiz üzere, bazan Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden tözlere rastlanılmıştır. Mesela, 13. yüzyılın ikinci yarısında Mogolistan’a giden elçi Rubruck, bir Uygur mabedinde puta benzeyen birtakım nesnelere görmüş ve putlar nedir diye, onlara sormuştur. Uygurlar da, bunlar tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, şeklinde cevaplamışlardır. Yani bu durumun ne totemcilikle, ne de şamanlıkla bir alâkası yoktur. Ancak ölümün ardından bazı diğer kavimler, ölen kudretli insanları sonradan ilahlaştırıp, yarı tanrı durumuna sokulacak kadar ileri götürmüştür. Örnek olarak, ölünün daha mutlu yaşayacağına inanılan birtakım Hint-Avrupa topluluklarında ölünün mezarına eşyaları konur, hatta önemli kişilerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü¹⁶⁵. Türk tarihinde böyle bir hadiseye rastlamak pek mümkün değildir ve bazı kaynakların zorlanmasıyla ortaya atılan iddialar da ispatlanamamıştır. Belki böyle bir durum Mogol geleneğinde söz konusu ise de (Çingiz’in vefatının ardından bazı insanların

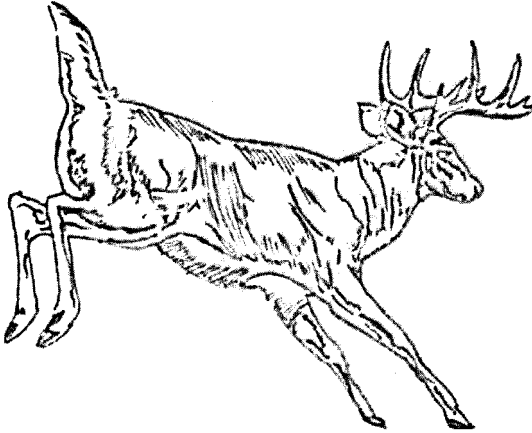
¹⁶⁴ Mustafina, **a.g.e.**, s.97; Artamonov, **a.g.e.**, s.524, 536; S.E.Hegaard, “Some Expression Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions”, **Ural-Altische Jahrbücher**, Band 48, Wiesbaden 1976, s.89-113; Klyaztorniy-Sultanov, **a.g.e.**, s.62.

Mesela, Hümayunnâme’de Temürlü hâkimi Sultan Hüseyin Baykara öldüğünde, “şunkar” oldu denmektedir (Bakınız, Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.118). Bilindiği üzere şunkar da (sungur) bir kuştur. Yine Ömer Şeyh Mirza’nın ölümü vesilesiyle, Tarih-i Reşidî’de, onun da şahin (ya da sungur) haline geldiğine değinilmektedir (Bakınız, Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.344).

¹⁶⁵ Bazan mezarlara erkeklerin uzatılmış, kadınların da ayakları hafifçe karnına çekilmiş şekilde gömülmeleri yanı sıra, zaman zaman da başlarının altına herhalde saman dolu yastık konuluyordu. Bakınız, Balint, **a.g.m.**, s.38-39.

da onunla birlikte öldürüldüğünden bahis olunuyor), bu vaziyeti doğrudan doğruya Türklerle ilişkilendirmek ne dereceye kadar ilmidir. Bu arada Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları törenlerde insan kurban ettikleri bilinmektedir. Eski Kitanlar¹⁶⁶, savaş bittikten sonra düşmanlarından birini getirerek, ruhunu kurban olarak sunuyorlardı. İnsan kurbanı esasen Sami kavimlerinde de ehemmiyet taşıyordu. Arabistan'ın kuzey bölgesinde bereket ile ilgili olarak, tabiatı yöneten tanrılara insanlar kurban verilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için Cahiliye devri Araplarınca en kıymetli evlat olan erkek çocuk takdim olunurdu. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için kendisini feda ettiği telakkisi gibi, İslamiyette kutlanan Kurban Bayramı, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'in kurban olması hikâyesidir.

Herhalde insanoğlunun yaradılışı ve cemiyet haline geliş sırasında tek bir Tanrı inancı vardı. Tanrılar veya değişik suretlerdeki Tanrı düşüncesi çok sonraları ortaya çıktı.

¹⁶⁶. Kök Türkçe kitabelerde **Kıtany** şeklinde geçen kavim adı, Çin yıllıklarında "K'i-tan" diye transkripsiyon edilmiştir. Kitanların Mogol ve Hsien-pilerden olduğu yolunda görüşler varsa da, araştırmacılar onların kuvvetli bir Türk tesirinde olduklarını, özellikle Uygur devlet teşkilatını aldıklarını bildirmişlerdir. Kök Türkçe yazıtların Kıtany ismi daha sonra Kıtay'a dönüşerek, özellikle Mogol, Rus ve Müslümanlarca Çin karşılığında bugün dahi kullanılmaktadır. Bakınız, **Gömeç, Kök Türk Tarihi**, s.39.

Eski Türklerde en önemli kurban, bozkırlı Türk'ün ençok kıymet verdiği hayvan at idi. Orta Asya'nın Türk bölgelerinde, özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Hatta çok ilginçtir ki, bugünkü Kazak ve Kırgızların bazılarının Kurban Bayramında dahi at kurbanı kestikleri söylenmektedir. Kurban olarak seçtikleri atın etinin yenmesi de, Türkler tarafından sakıncalı görülmemiştir. İslamiyete geçtikten sonra bile bu durumun sürdüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yukarıda üzerinde durulan insan kurbanı, bozkır kültürünün değil, ziraatçı toplulukların bir geleneğidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçisi W.Eberhard, Türklerde böyle bir adet mevcut bulunmamış ve hatta Türkler kendi hâkimiyeti altında yer alan bazı kavimlere insan kurbanını yasak etmiştir, diyor¹⁶⁷. Netice olarak; eski Türk dininin bir diğer şartı da tek yaratıcı ve ölümsüz Tanrı'ya kurban kesmektir. Bu kurban ayinleri ise toplu veya bireysel şekillerde olabilirdi.

Bu arada eski Türkler ölüm halinde yas törenleri düzenler, bu sırada acılarını dile getirmek için bağırsarak yüzlerini, gözlerini çizerlerdi. Herhalde bu zamanda saçlarını kesiyor, cenazenin ardından başları açık gidiyor ve kafalarına da toprak atıyorlardı. Türk-Hun devrinden beridir süregelen bu gelenekler, muhtemelen Hunların batı sınırlarındaki bir kabilesi olan İskitleri¹⁶⁸ anlatan Herodotos'un tarihinde de zikredilir.

¹⁶⁷ Mesela Çin tarihindeki ilk sülalelerden birisi olan Shanglar devrinde (M.ö. 1450-1050) mahsulün bereketli olması için toprağa kurban vermek gerektiği sanılıyordu. Bu yüzden Shang devletinde pek çok insan kurban etme türü vardı. Bazı bölgelerde ilkbaharda, başka köylerden adamlar avlanır, toprağa kurban olarak sunulup, öldürülür ve parçaları tarla sahiplerine dağıtılır, onlar da bunları gömerlerdi. Türk tesiriyle insan kurbanı yasaklandığı halde, M.S. 11. asra kadar Çin'in çeşitli yerlerinde gizlice bu adetin sürdüğü görülmüştür. W.Eberhard, **Çin Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1987, s.61; W.Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF. Dergisi**, 1/4, Ankara 1943, s.21; Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001, s.120; Gumilev, **Hunlar**, s.49.

¹⁶⁸ Özellikle batıda yaygın olan bir kanaat; Asya ve Sibirya'da bulunan bütün milattan önceki kurganların ve sanat eserlerinin İskit-Saka dönemine ait olduğudur. Dolayısıyla zamanı tam belirlenemeyen ne varsa İskitlere mâl edilmektedir ki; kimliği üzerinde tartışmaların halâ sürdüğü bu topluluğun da Türklü-

Geç dönemlere ait başta Kök Türk Yazıtları olmak üzere¹⁶⁹, diğer kaynaklarda da bunlar hakkında bahisler vardır. Bu törenlerde sığıtçı denilen özel ağlayıcılar ve yas tutucular da görev alıyordu. Bunun izleri halâ Türkiye Türkleri folklorunda da yaşamaktadır. Fakat bu geleneklerin günümüzde artık biraz değiştiklerine de şahit oluyoruz. Belki de buldukları coğrafya ve kültürlerin bunda tesiri var¹⁷⁰. Mesela Tuvalıların bir kısmı Mogolların yaptıkları gibi cenazeyi dağlara bırakıyorlar¹⁷¹.

Geçmişte ölen kişi için bir çadır hazırlandığı gibi, günümüzde de şehir hayatının yaşandığı yerlerde evlerin bir odası veya bölümü mevta için ayrılır. Belirli bir müddet bu ölü evi ya da çadırının içerisinde ışık yanar¹⁷². Müslüman veya başka dinden bütün Türklerde erkek ölüyü erkekler, kadını da kadınlar yıkar. Eskiden yüksek dereceli kişiler ipeğe sarılarak gömülürdü¹⁷³. Ölenin atının kuyruğu kesilerek, bozkıra atılırdı ki, eski Türkler buna “tullama” diyorlardı ve “dul kalmak” da

gü yolunda az da olsa iddiada bulunanlar mevcuttur. Bizim araştırmalarımız ve tahminlerimize göre, İskit-Saka diye anılan bu halk Türk-Hun birliğinin bir üyesi olup; tıpkı Kök Türkler çağında Hazarlar nasıl bu devletin batıdaki uç beyliğini yapmışlarsa, onlar da Türk-Hun Devletinin hudut bekçileridir. Kök Türk Kaganlığının zayıflamasıyla beraber, Hazarların kendilerini göstermeleri gibi, İskit-Sakalar da belki ortaya çıkan otorite boşluğu sebebiyle Türk-Hun siyasi teşekkülünün batısında faaliyetlerde bulunmuşlar; Grek-Yunan kaynakları da yeterince tanıyamadıkları Türk devlet yapısı yüzünden onları ayrı birer devlet olarak algılamışlardır. Bunun yanısıra bütün Latin-Bizans kaynaklarında Türk soylu halklara Hun ya da İskit denmesinin mutlaka bir sebebi olmalıdır.

¹⁶⁹ Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Güney tarafı, 12. satır: *Bunça bodun saçın kulakkın... bıçtı*

¹⁷⁰ Esasında bu tür yas geleneği, ölenin ardından feryat-figan etmek, sagu yapmak bütün Türkler tarafından halâ sürdürülmektedir. Bununla birlikte söz konusu geleneğe İskitlerde de rastlanması ilginçtir. Bakınız, Heredotos, **a.g.e.**, s.211.

¹⁷¹ Herhalde bu şekilde öbür dünyaya daha çabuk gidip, Tanrı'ya ulaşacaklarına inanıyorlar.

¹⁷² Demir, **a.g.t.**, s.15.

¹⁷³ Hem Asya'daki hem de Avrupa'daki Türk mezarlarının içerisine ölüyle beraber yiyeceklerinde konulduğunu yapılan arkeolojik incelemeler bize göstermektedir. Yazılı kaynaklarda da buna dair kayıtlar mevcuttur ki, İbn Fadlan ölen Oguz beylerinin ellerinde bir kase içkiyle gömüldüklerini belirtir. Bakınız, K.Y.Bailey, "Funeral Archeology and Avar Culture: Old Excavations Yield Serial Data", **Journal of Field Archaeology**, 5/4, Boston 1978, s.473; Ayda, **Etrüskler (Tursakalar)...**, s.197.

bununla alâkalıdır. Artık o kişi, vatan ve millet için kendini fedaya ve şehitliğe hazırlamış demektir. Atın eğeri sırtına ters konulduğu gibi, elbiseler de zaman zaman ters giyilirdi¹⁷⁴. Ölen kişi eğer bey ise, yayı kırılıp, mezarının üzerine de konuluyordu. Mevtanın elbiseleri ise, geride kalanların korkmaması, ölenin gözünün arkada kalmaması ve bunlara öbür dünyada da ihtiyaç duyabileceği düşüncesiyle gömüldüğüne rastlamakta mümkündür. Ama bunlar bazan muhtaç şahıslara da verilirdi¹⁷⁵. Ayrıca zamana ve mekâna göre yas renkleri kara, ak yahut da gök olabiliyordu ki, buna Dede Korkut Hikâyelerinde de rastlamaktayız. Ama en çok herhalde kara idi. Buna dair de Türk dilinde “kara çadır, kara bağlamak, kara giymek” örneğinde olduğu gibi pek çok misal vardır. Bundan sonra ölü için yemek verilirdi. Bu adet de günümüze kadar gelmiştir¹⁷⁶. Belki de bu ölü aşlarına, ölenin ruhunun da katıldığına inanılıyordu. Hatta Türkler arasında bu tür yemeklerden sonra “geçmişlerin canına değsin” sözü bunu çok güzel vurgulamaktadır;¹⁷⁷ ama bizim çoğu meseleyi açıklarken başvurduğumuz şekliyle, ölü yemeğinin sosyolojik temelleri de olsa gerek. Bugün İslamiyetteki işlevi zaten buna yöneliktir.

Bütün Türk topluluklarında ölünün hatırasına düzenlenen yok olmanın veya yıqlamak (ağlamak) fiilinden gelen “yog” merasimleri tertip edilirdi¹⁷⁸. Yog teriminin Kaşgarlı’ya göre

¹⁷⁴ Eyerin veya elbisenin ters kullanılması âdeti İslami dönemde de görülür. Mesela kaynaklar, Sultan Tugrul ve III. Murad gibi Türk hükümdarlarıyla, beylerinin cenazelerinde bunların yaşandığını haber verirler. Bakınız, Ünal, **a.g.m.**, s.113-115.

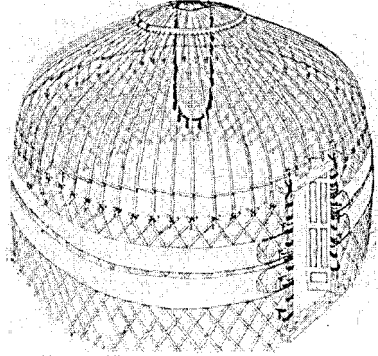
¹⁷⁵ Demir, **a.g.t.**, s.13-14.

¹⁷⁶ Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra da bu gelenek sürmüştür. İslami kılıfa uydurularak Kur’an, dua ve mevlit gibi unsurlarla süslenerek, bu günlere kadar gelmiştir.

¹⁷⁷ Ölmüşlerin bu şekilde anılması, mezarların içine ölüyle beraber yiyecek, içecek ve özel eşyalarının konulması aynı zamanda ahiret inancının bir göstergesidir.

¹⁷⁸ İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.63; Liu, **a.g.e.**, s.9; Sümer, “Oğuzlara Ait Destani...”, s.447-448; Grousset, **a.g.e.**, s.40, 99; İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.61; Radloff, **a.g.e.**, s.181; Rasonryi, **a.g.e.**, s.27; L.Altınmakas, “Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi”, **Türk Kültürü**, 22/250, Ankara 1984, s.128; Ögel, **Türk Kültürünün...**, s.758; E.Buharalı, “Türklerde Matem Alametleri”, **Türk Dünyası**

“matem, yas” manasının yanında, “ölü aş” anlamı da vardı¹⁷⁹. Tarihte meşhur Tonga Tigin¹⁸⁰, Köl Tigin ve Bilge için yapılan bu törenleri hepimiz bilmekteyiz. Bu yog törenleri sırasında karşılaştığımız bir başka usul ise, gürültü ile ağıtın şiddeti artsın diye, herhalde merasim alanına hayvanlar da getiriliyordu.

Ölen hükümdarlar veya kahramanlar için kabirlerinin başına hayatta iken savaşmış öldürdükleri kişilerin sayısı kadar balballar dikerlerdi ki; bu balbalların ölen şahsa öbür dünyada hizmet edeceğine inanıldığı vurgulanmakla beraber, bize göre anıt mezarların önüne dikilen bu nesnelere, dosta güven, düşmana korku salmak için de yontulmuştur. Herhalde taş balbalları ilk gören dost kuvvetler veya kişilerin pek çok beye ve hükümdara baş eğdirmiş bir kaganın ya da halkın topraklarına geldiği için güven ve sevinç hissedecekleri; o ülke ve milletin

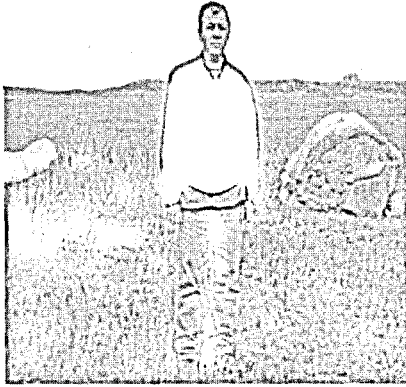
Araştırmaları, Prof.Dr. B.Ögel'e Armağan, Sayı 65, İstanbul 1990, s.152-153; Katanov, **a.g.e.**, s.56-72; Herodotos, **a.g.e.**, s.211; Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e.**, s.210; Ö.Küçükmehtemoğlu, "Bir Kırgız Cenazesinde Müşahade Ettiklerim", **Kardeş Kalemler**, 1/7, Ankara 2007, s.79-82; Marco Polo, **a.g.e.**, C. I, s.39; T.Yürekli, **XI-XV. YY'lar Arası El-Cezire Bölgesinin Tarihi Coğrafyası**, Doktora Tezi, Ankara 2009, s.222.

Kök Türkçe yazıtlarda yog adetiyle alâkalı olan pek çok ibareye rastlamaktayız. Mesela, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında 714 yılında, Beş Balık seferi sırasında ölen amcalarının oğlu Tonga Tigin'in yogundan (mateminden) bahis vardır (Bakınız, S.Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", **Türk Kültürü**, 33/390, Ankara 1995, s.63-64). Yine Çin kaynakları Türklerin cenaze törenlerinden söz ederken; ölen kimsenin çocukları, torunları, bütün akrabaları bir koyun ya da atı kurban olarak kesip, mevtanın çadırının önüne koyduklarını anlatırlar. Hatta bu cenaze törenleri sırasında tanışan gençlerin izdivaçlara karar verdiklerini bile vurguluyorlar (Bakınız, Liu, **a.g.e.**, s.9-10).

¹⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. III, s.106.

¹⁸⁰ Tonga Tigin, meşhur Kök Türk hükümdarı ve Bilge ile Köl Tigin'in amcası Kapgan Kagan'ın büyük oğludur. 714 yılındaki Beş Balık seferi sırasında Çinli askerlerce tuzağa düşürülerek öldürülmüştür. Bakınız, S.Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı 170, İstanbul 2001, s.58-61.

hakkında kötü düşünen şahısların da, kendi başlarına aynı akıbetin geleceğinden dolayı korkacakları sanılmıştır¹⁸¹.

Bu saydıklarımızın hepsi Türklerin semavi dinlere girmeden önceki adetlerinin umumi bir görüntüsüdür. Hatta bunların bazıları Hak dinlere girdikten sonra da, Türklerin dini hayatlarında süre-gelmiştir. Sahalar ölümü, insanın ruhunu kötü ruhların kapıp, yemesi ile de açıklar. Ölüm halinde ruhun bir kuş şeklinde

uçup, gittiği düşünülür ki; kökü eski Türklerdeki “uçmağa barınak” (cennete gitmek) fikriyle alâkalıdır. Ayrıca eski Türk dini hayatında cennetin karşıtı, yani cehennem ise “tamu” idi¹⁸². Eğer Türklerde açıklamaya çalıştığımız şekilde, bir cennet ve cehennem mefhumu söz konusuysa demek ki, Kök Tengri inancında bir “Ahiret” düşüncesi de bulunmaktadır. Bu da eski Türk dininin şartlarından veya Tanrı’ya iman kaidelerinden biridir.

Türklerin eski inancı Kök Tengri itikadı idi. Burada Tanrı’nın sıfatı durumundaki “kök” yüceliği ve ululuğu ifade eder. Kök Tengri bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır, dolayısıyla Tengri teg’dir¹⁸³. Bütün Türk boylarında kurban sunulan en yüksek kutsal varlık Kök Tengri olmuştur. Buna bağlı olarak Bizans kaynakları Türkler tek bir Tanrı’ya

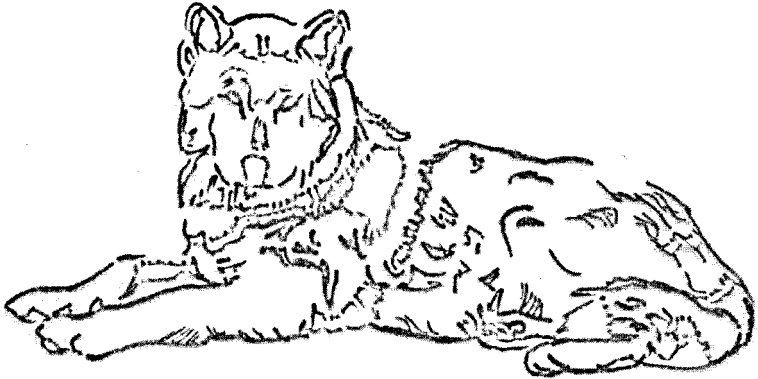
¹⁸¹ Liu, a.g.e., s.9; S.Gömeç, “Balbalların Peşinden”, *Orkun*, Sayı 43, İstanbul 2001; Butanayev-Butanayeva, a.g.e., s.87; Ö.Küçükmehtemoğlu, “Bir Kırgız Cenazesinde Müşahade Ettiklerim”, *Kardeş Kalemler*, 1/7, Ankara 2007, s.79-82.

¹⁸² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. III, s.234.

¹⁸³ Tanrı sadece kendine benzer. Belki Dede Korkut Hikâyelerinde geçen şekliyle, “yücelerden yüce, kimse bilmez nice” bir varlıktır. Ayrıca bakınız, B.Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. baskı, Ankara 2006, s.74.

inanır ve buna at, inek, koyun gibi hayvanları kurban ederlerdi, demektedir. Dolayısıyla Tanrı tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda semavi mahiyeti olduğu için Kök Tengri adı ile anılmıştır¹⁸⁴. Buna binaen ilim adamları Kök Tengri inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültü olarak vasıflandırmıştır.

19. ve 20. yüzyılın başlarında, geç Altay Şamanizmi üzerine yapılan bir takım maksatlı araştırmalar ve eski Türk dininin, tek Tanrı inancına dayanmadığını ispat yolundaki yanlış çalışmalar neticesinde, Türklerdeki “yer” ve “su” kavramlarından yola çıkarak, eski Türk dininde de çok tanrılı bir durum varmış gibi düşüncelerin ortaya atıldığını da görmekteyiz¹⁸⁵. Halbuki Kök Türk yazıtlarında şimdiye kadar bir yanlış anlama neticesi olarak, *yer-sub ruhları* şeklinde çevrilen *yir* ve *yir-sub* deyimi özellikle *ülke*, *toprak parçası* manasında kullanılmıştır. Kök Türkçe kitabeleri dikkatlice tedkik edecek olursak *yir* ve *yir-sub* deyimine sıkça rastlanılacaktır. Fakat ne kadar zorlanırsa zorlansın *yir-sub*'un *yer-su* ruhları olduğuna dair bir iz bulmak mümkün değildir.

¹⁸⁴ S.Gömeç, “Drevnyaya Religiya Tyurok”, **Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruksiya, Traditsii**, Yakutsk 1992, s.20; Mangaltepe, a.g.e., s.157.

¹⁸⁵ Köprülü, **Türk Tarih-i Dinisi**, s.40; S.Çağatay, “İl, Ulus ve Yönetenler”, **DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı**, Ankara 1974, s.281; Inan, a.g.e., s.636; Gömeç, a.g.e., s.32-33.

Kök Tengri itikadının esaslarını aşağı-yukarı Orkun Yazıtlarından yola çıkarak belirlemek mümkündür. Bu kitabelerde kagan ve beyler, Türk milletine yaptığı yardımlardan dolayı, Tanrı'yı içten gelen minnet ve şükranlarla anmaktadırlar. Türk kaganlarına siyasi hâkimiyetin temeli olan kut Tanrı tarafından verilir. Tanrı'nın müsaadesiyle, düşmanlar perişan edilmiş ve devlet sahibi olunmuştur. Kitabelerde birçok yerde geçen Tengri'ye, bazan Türk Tengrisi şeklinde de rastlanır. O zaman milli bir hüviyeti ortaya çıkıyor. Herhalde bütün dinler gibi başlangıçta bu da insanlık için indi; ama sonradan sadece Türklerin inancı oldu. Yahudilik misalinde gözümüze çarptığı gibi böyle dinlerin varlığından haberdarız.

Efsanevi Türk hükümdarı Tengri-kut Börü Tonga (Moutun), Tanrı tarafından, kendine insanları idare etme vazifesinin verildiğini söylerken; onun torunlarından biri olan, 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet kuran ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Apa Bug da (He-lien P'o Po); ben Tanrı tarafından kagan yapılarak, çaresiz insanları kurtarmak üzere görevlendirildim, demektedir. İşte bu Türk dinini incelediğimizde, Börülülerin (Aşinaların) hanedanlık kurmaları da Tanrı'nın eliyle olmuştur. Bumın ile İstemi'yi Tanrı tahta çıkarırken, Türk milleti yok olmasın diye, İl-teriş ile İl Bilge Katun'u halk içerisinde çekip, yükselten O'dur. Halk kaganı terkettiği zaman Tanrı onları cezalandırmıştır. Savaşlar onun sayesinde kazanılır. Tanrı Kut'a ve Ülüg'e layık olmayanların elinden de bunları almıştır¹⁸⁶. Yani Tanrı Türk milletinin geleceğini belirleyen en yüce varlıktır. Dolayısıyla bu dinin birinci şartı Tanrı'ya imandır ve bu itikadın kökleri de binlerce yıl evveline gider.

¹⁸⁶ P.W.Schmidt, "Tukuelerin Dini", *İÜEF.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.14, İstanbul 1966, s.69; A.Onat, **5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.5. 407-431)**, Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s.94; Gömeç, "Eski Türklerde Siyasi...", s.113-115; Ş.Günaltay, **Mufassal Türk Tarihi**, C. III, İstanbul 1339, s.20.

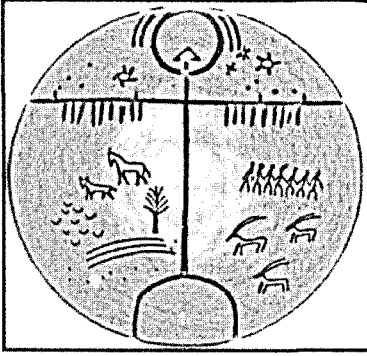
Bütün bunlar; 'Tanrı'nın eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların mevcudiyetlerine hükmeden bir Ulu yaratıcı olduğunu ortaya koyar. Bu semavi Tanrı inancının şamanik düşüncelerle hiçbir alâkasının olmadığı açıkça görülüyor. Şurası da bir gerçektir ki, ne Şamanizm, ne de diğer Hak dinler 'Türk'ün bu milli dinine etki yapamamış, yani onu kendi gayelerine hizmet edecek şekle sokamamışlardır.

10. yüzyılda bazı Türk boyları arasında dolaşan İbn İ'adlan, Oguzların içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği birşey görürse başını semaya kaldırıp "bir Tanrı" dediklerini söylemektedir. Yine onlar tövbe ve dua yaparken "ökünmek" ve "alkış" terimlerini kullanmışlar; herhangi birine beddua da buluyorlarken de "kargış" kelimesini tercih etmişlerdir¹⁸⁷. Görüleceği üzere eski Türk dininde Tanrı'ya bir ibadet var, ancak bunun nasıl olduğunu bilmek mümkün değildir. Kök Tengri inancına ait terminolojide bir "yükünmek" tabiri bulunduğuna göre, 'Türkler Tanrı'ya ibadet veya niyaz ederken, belki tam secde mahiyetinde olmasa da, varlığına inandıkları Tanrı karşısında söyle veya böyle eğilerek, ibadetlerini yerine getiriyorlardı.

8. yüzyılda Hazar Türklerinin "bir yaratıcı Tanrı" tanıdıkları, Hıristiyanların "üçlü inancına" karşılık, onların tek Tanrıya taptıkları kaynaklarda yazılıdır. Hazar hükümdarı Bizanslı misyonerleri kabulünde, onlara çok ilgi çekici bir cevap vermektedir: "Bizler sizinle aynı düşüncelere ve inançlara sahibiz, ancak aynı yerde durmuyoruz. Siz Baba-Oğul-Kutsal Ruh'a inanır ve onun için çalışırken, bizler sadece bir Tanrı'nın hizmetindeyiz" demektedir. Bu arada yine yeri gelmişken, değişik Türk boyları arasında 6. asırdan itibaren Hıristiyanlığın olduğunu biliyoruz. Bunlara örnek olarak; 6. yüzyılın başlarında (520'lerde) bir Hun beyi olan Kurt'un İstanbul'a gelerek vaftiz edilmesi ve Kök Türk idarecilerinden Tonga Yabgu'nun, Bizans imparatorunun kızı Eudoksia ile evlenme işi münasebeti yüzünden 'Türkistan'a Nasturi mezhebinin girmesine değinilebilir.

¹⁸⁷ Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s.211, 203, 461; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. baskı, Ankara 1979, s.40.

Bazı Türklerin de ortodoks Hıristiyan oldukları anlaşılıyor ki, bu da herhaldé 11-12. asırlarda Kuman-Kıpçak, Peçenek ve Oğuz gibi kabilelerin aracılığıyla¹⁸⁸.

Dini itikad olarak varlığının M.Ö. 5. yüzyıla kadar indiği söylenen Kök Tengri'nin, Asya Hunları arasında bile tek bir ulu varlığı temsil ettiği kayıtlıdır. Gökyüzündeki nesnelere büyük rol oynadığı eski halk dinlerinde güneş, ay ve yıldızların tanrı olarak tanınmalarına karşılık, Türkler göğü bütün (uzay)

olarak sembolleştirmişlerdir. Dolayısıyla bu inanç sistemi sadece Türklere özgüdür. Kök Tengri yalnızca kendisine itaat edilmesi gereken, koruyucu bir kudret olduğu halde, diğer varlıklar (güneş, ay, yıldızlar) için önemli bir fonksiyon mevcut değildi. Mesela Bizans kaynaklarında, Türk ülkesinde Kök Tengri'nin tek yaratıcı varlık olduğuna; Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık yüklemelerine rağmen, ancak yer ve göğün yaratıcısı Tanrı'ya taptıkları yazılıdır¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Barthold, **a.g.e.**, s.140-141; F.Psalty, "Türkelide Hıristiyanlık", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, İstanbul 1943; A.Zajaczkowski, "Khazarian Culture and Inheritors", **Acta Orientalia**, Tom. XII, Budapest 1961, s.302; İbn Fadlan, **a.g.e.**, s.31; W.Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997, s.262; Artamonov, **a.g.e.**, s.120-121.

Zajaczkowski, Hazar Türklerinin, Karaim mezhebini kabul etmelerini tamamen bir siyaset olarak görmektedir. Onların komşuları olan Hıristiyan ve Müslümanlara muhalefet amacıyla bu inanca girdiklerini, Arap ve Bizans etkisine karşı bir oyun olduğunu, bu inancın Hazar Kaganlığında gerçekten benimsenmediğinin altını çizmektedir (Bakınız, Zajaczkowski, **a.g.m.**, s.302). Yine bilindiği üzere Hazar Kaganlığının içerisinde Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Kök Tengri İnancı yaşama imkanına sahipti. O zamanki idareciler öyle bir sistem kurmuşlardı ki, bütün bu halkın dini işleri gayet iyi yürümekteydi. Kaganlıkta, devletin hukuki işlerine bakan yedi kadının olduğundan söz ediliyor. Bir kadını Kök Tengri'ye inananlara (yahut da eski Türk dinine), geri kalan ikişer tanesi de diğer dinlerde olanlar için vazifelendirilmişlerdi (Bakınız, Kuzgun, **a.g.e.**, s.81; Artamonov, **a.g.e.**, s.325).

¹⁸⁹ 576 yılında Bizans'tan Kök Türk ülkesine hareket eden bir elçilik heyetini Aral Gölü bölgesinde, muhtemelen İstem'in çocuklarından birisi olan Türk Şad

Dinler tarihinde tespit edilen bir hususa göre, hiçbir din saf halde kalmamış, Tanrı her zaman kutsal sayılan ikinci derecede yan varlıklar ile çevrili bulunmuştur. Tarihin en büyük dinlerinde bile durum böyledir. Hıristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliğinden başka, Meryem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları kutsaldır. İslamiyette, İhlas Suresi'nde "Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmemiş bir şekilde belirtilmiş" olduğu halde, Bakara Suresi'nde peygamberlere, kitaplara, meleklerle iman vardır. Ama eski Türk dininde, kesinlikle tek bir Tanrı mevcut olup, O'nun yanında, ikinci bir öge yoktur. En azından buna eldeki tarihi kaynaklarda rastlanmıyor.

Kök Tengri dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılır. Bu kelime bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, Türkçeden birçok Asyalı kavmin diline de geçmiştir. Eski Türkçedeki Tengri terimi, günümüzün değişik Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangrı, tangara, ture şekillerinde söylenir¹⁹⁰. Türkçenin asli kelimesi olan Tanrı'ya yazılı kayıt olarak, en eski M.Ö. 5. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan önce de mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, başta eski Yunanlılarda olmak üzere, ölümlü ve ölümsüz birçok tanrının olduğunu görenler, Türklere tek bir ilahın ve yaratıcı yerine

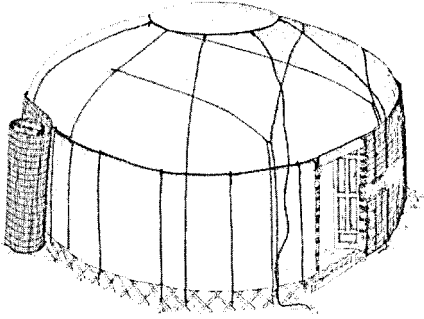
karşılıymıştı. Bu seyahatı anlatan kaynaklara göre, gelen Bizanslıların içerisindeki kötülüklerden sıyrılmaları için ateşten atlatıldığı, ellerindeki ateş dallarıyla Türklerin bunların etraflarında döndükleri biliniyor.

Yine Doğu Türkistanlı Türkler, aralarına birini kabul etmeden önce 41 defa ateşten atlatıyorlardı (Bakınız, Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.59-60; Katanov, **a.g.e.**, s.116).

Elbette ki bu hareketin yapılmasındaki gaye ateşin temizleyiciliğine inanılmasıdır. Günümüzde nasıl birtakım mikrobik hastalıklardan ve salgınlardan kurtulmak için çevrenin yakılması söz konusu ve bazı yaraların tedavisinde dağılama usulü uygulanıyorsa, geçmişte de insanlar bu tür tedavileri bildiklerinden ateşten yararlanmışlardır.

¹⁹⁰ 1925 yılında Madara Köyü yakınlarında yapılan kazıda bulunmuş olan çok bozuk bir proto-Bulgar kitabesinde Tangra (Taggra) ismine rastlıyoruz. Bakınız, Beşevliyev, **a.g.m.**, s.237.

geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanmamışlar ve bunu kabul edememişlerdir¹⁹¹.

Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski kayıtlarda (M.Ö. 5. yüzyıl) “T’ien” şeklinde, Tanrı manasına kullanılmıştır. M. evvel 2. asrın 30’lu yıllarındaki küçük çaplı bir savaşta, Hun yabgusu Çinli bir kumandanı esir olarak,

ele geçirdi. Bu asker sorgulanınca, aslında bunun bir tuzak olduğu, büyük Çin ordusunun kucağına düşmek üzere bulduklarını öğrendi. Hun hükümdarı hemen adamlarına geri dönmeyi emretti. Ülkesinin sınırına varınca; başını göğe kaldırıp, kurtuluşunun Tanrı tarafından sağlandığını söyledikten sonra, esiri serbest bıraktığını, Çin vesikalari aktarmaktadır. Yani Türkler, Tanrı’yı dinlerinin en yüksek varlığı olarak tanırlar¹⁹². Altaylı kamlar Tanrı’ya dua ederken “yüksekte bulunan büyük atamız tengere, yaratıkları yaratan tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere” derler.

Eski Türkçede “gök” (sema) ve “en büyük yaratıcı” mefhumları için tek bir kelime, yani Tengri kullanılmıştı. İslam dinini seçen Türkler, gök kelimesini sema, tengri kelimesini de “Allah” mefhumuna tahsis ettiler. Ayrıca eski Türkçede hava anlamına gelen “kalıg”, İslamdan sonra “gök-sema” manasının yerine konmak istenmişse de, tutunamayarak, sonraları büsbütün unutulmuştur. Çünkü o “Kök Tengri” gibi hiçbir zaman

¹⁹¹ Eski Yunanda Zeus, Apollon, Mars, Hera vs. gibi varlıklar aynı zamanda yarı tanrı olarak da kabul edilmekteydiler. Aslında bu inançta kim ölümlü, kim ölümsüz belli olmadığı gibi, kimin yaratıcı, kimin de yaratılan olduğu hususu da karışıktır.

¹⁹² Deguignes, *a.g.e.*, s.231-233; Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s.22-66; Watson, *a.g.e.*, s.176-177; H.Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980, s.15-19; Çavuşoğlu, *a.g.m.*, s.28; L.N.Gumilev, *Hunlar*, Çev. A.Batur, 3. baskı, İstanbul 2003, s.118; Artamonov, *a.g.e.*, s.250.

mukaddes algılanmadı. Tanrı kelimesi yerine, Oguzların kullandığı “çalap” terimi de yaşama imkanı bulamadı. Bunun yanı sıra, özellikle Divanü Lûgat-it-Türk’de Tanrı’nın isimleri arasında “Ugan”, “Bayat”, “İdi” gibi şekilleri de görmekteyiz¹⁹³ ki, bunlara artık sadece tarihi metinlerde rastlanılmaktadır.

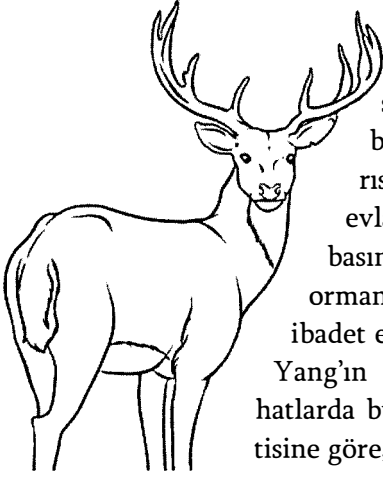
¹⁹³ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.77, 87; C. III, s.171; Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, s.153.

K- ŞAMANİZMİ YENİDEN CANLANDIRMA TEŞEBBÜSLERİ

Çarlık ve Sovyet Rusya zamanında büyük bir baskı altındaydı. Günümüzde hayatini devam ettirmeye çalışan eski Türk dininin zaman zaman ıslahına gayret edildiğini de görmekteyiz. Buna yönelik bir teşebbüs 20. yüzyılın başında Altay Dağlarında ortaya çıktı. Bu harekete dünya literatüründe Burhanizm denmektedir. Altay Türkleri ise “Ak Yang” (Ak din) demişlerdir. Bu hareket yalnız bozulmuş Şamanizme karşı değil, Rus emperyalizmine karşı da bir baş kaldırı idi.

Burhanizmin kesin başlangıç tarihi belli değildir. Ancak bu inancın Rus hükümeti tarafından ortaya çıkarılması 1904 yılının başlarına rastlar. Bu itikadın temeli tahrip olmuş; yani içerisine Budizm, Maniheizm ve sonra bazı semavi dinlerin karıştığı Türk dini ile Rus egemenliğine düşmanlıktır. Bununla beraber Burhanizm, Lamaizme bir geçiş olarak görüldüğü gibi, Şamanizm ile Hristiyanlığın da bir çatışması şeklinde değerlendirilmektedir¹⁹⁴. Ancak Burhanizmin çıkışının temelinde, hernekadar eski Rus yazarlar birtakım feodal düzen emarelerine işaret ediyorlarsa da, yüz yıllık belki de ikiyüz yıllık rahatsızlıklar yatmaktadır. Ruslar gelene kadar kendi topraklarını ekip biçebilen, hayvanlarını bozkırlarda hürce otlatabilen Türk halkının elinden bu gibi imtiyazları alınmış, üstüne-üstlük binlerce yıldan beri üzerinde atalarının yattığı topraklara Rus göçmenleri getirilerek yerleştirilmişti. Aslında Burhanizm hareketine dinî vasfının yanında, millî bağımsızlık ayaklanması olarak da bakmakta fayda vardır.

¹⁹⁴ Buna benzer bir tepkiyi de Türkistan Türkleri gösterdiler. Millî kimliğin ve milliyetçiliğin yasaklandığı yıllarda Türkistanlı Türkler, İslamiyet etrafında birleşerek, millî şuuru canlı tutmaya gayret ettiler.

Burhanizmin belki ilk şeyhi diyebileceğimiz kişi Altaylı bir Türk olan Çet Çelpen'dir. Karısı ile beraber, 14 yaşında bir kız evlatlığı olan bu Türk Üst-kan kasabasından 20 km uzaklıkta bulunan bir ormanlık bölgede yaşıyor ve burada ibadet ediyordu. Yanına gelenlere bu Ak Yang'ın ilkelerini öğretiyor ve nasihatlerde bulunuyordu. Çet Çelpen'in öğretisine göre, Ruslarla beraber yemek yemek,

onlarla dost olmak yasaktı. Hatta Rus parası bile kullanılmamalıydı. 20. yüzyılın kamları Kök Tengri Dininin içine birçok akla ve mantığa sığmayan hurafeler soktukları için onlar şeytan işleriyle uğraşıyorlardı. Onların davullarını, cübbelerini ve asalarını ateşte yakarak gerçekleri görmeye zorlamak lazımdı. Tanrıya hoş kokulu otların dumanı, süt, şarap ve kıymız gibi saçılar da kurban sayılabilirdi. Eğer bu din etrafında birleşirlerse, Rus zulmünden de kurtulmak mümkün olacaktı.

Çet Çelpen bütün vaazlarını çok güzel bir hitabeti olan kızı vasıtasıyla yapıyordu. Bu kızı dinlemek için binlerce kişinin toplandığı oluyordu. Çet Çelpen'in zamanla onbinlerce taraftarı oldu. Bu Rus hâkimiyetinin Altaylarda tehlikeye girmesi demektir. Rusya'yı Burhanistlere karşı harekete sevkeden nedenlerden birisi de; bölgede faaliyet gösteren hristiyan misyonerlerin suçlamalarıydı. Misyonerler Burhanizmi kendi çalışmalarını için yeni bir düşman olarak gördüler. Onlar yazdıkları yazılarda veya devletin merkezine gönderdikleri haberlerde hayali Japon ajanları arayarak, halk arasında bir Japonseverliğin var olduğunu ispatlamaya çalışıyorlardı. Hem Mogol Lamalarının zarar verici faaliyetleri, hem de Burhanistlerin Japon taraftarlığından söz ederek, onlara karşı bir cephe oluşturdular. 1904 temmuzunda binlerce Altay Türkü tören için Çet Çelpen'in çadırı etrafında toplanıp, genç kızın

ateşli nutkunu ve ilahilerini dinlerlerken, ibadetle meşgul bu silahsız insanlar Rus askerleri tarafından baskına uğradılar. Çet Çelpen, karısı, kızı ve ileri gelen yirmi kadar müridi tutuklandı. Rus hükümeti Altaylı Burhanistlerin mallarını ve mülklerini yağmaladı. Çet Çelpen ve arkadaşları ağır ceza mahkemesinde yargılandılar. O zaman Rus devlet dumasında bulunan bazı liberal görüşlü kişiler ve avukatlar onların savunmalarını üstlendiler. Böylece ölüm cezasından kurtuldular¹⁹⁵. Ama iki yıl sonra Çet Çelpen kendine yapılan işkencelerden dolayı Biysk hapisanesinde öldü. Burhanizm hareketi böylece sona ermiş oldu.

Bugün Sibiry'a'nın değişik bölgelerinde Şamanizmin yaygınlaştırılması ve teorisi için çeşitli faaliyetlerde bulunulmakla birlikte, çok ciddi ilmi çalışmalar da yapılıyor. Fakat daha evvelce de işaret ettiğimiz üzere, eski Türk inancı bütün ilkeleriyle bilinmediğinden, bu günkü Şamanizm ile Kök Tengri dini karıştırılmakta ve bazan eski Türk inancı diye tamamen ne olduğu belirsiz Şamanist gelenekler anlatılmaktadır. Din araştırmacıları ve kültür tarihçilerinin bu hususa dikkat etmeleri gerekiyor.

Günümüzde Şamanizm bir din olmaktan çıkmıştır. Sibiry'a ve Afrika'nın en uzak köşelerine kadar gidebilen teknoloji ve basın-yayın araçlarıyla beraber, dünyanın her tarafında dolaşan çeşitli dinlere mensup misyonerler kendi dinlerini en ince ayrıntılarına kadar empoze edip, bu Şamanik itikatlara bağlı insanların da büyük bir kısmını döndürmüşlerdir. Dolayısıyla Şamanizm bugün toplulukların içerisinde folklorik ve eğlencelik bir unsur olarak uygulanmaktadır.

¹⁹⁵ İnan, **a.g.e.**, s.201-203. Burhanizm için bakınız, A.G.Danilin, **Burhanizm**, Gorno-Altaysk 1993; B.Ya, Butanayev, **Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya**, Abakan 2003, s.9-28; Kharitonova, "Khakass Shamanism", s.576.